

A historical black and white photograph of a street scene. On the left is a brick building with arched windows. In the center, three men in period clothing are visible. One man on the left carries two buckets. A man in the middle stands near a stack of barrels. A man on the right stands next to a large wooden barrel. The scene is set on a cobblestone street.

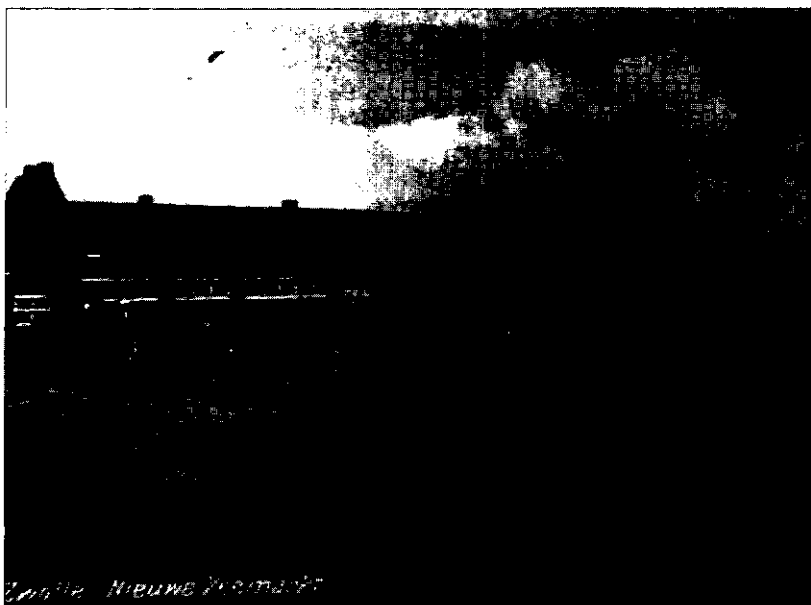
Zwols Historisch Tijdschrift

IIIE JAARGANG 1994 NUMMER 3

PRIJS F 9,50

Zwolle vroeger en nu

D. Hogenkamp

Boven: Veemarktterrein in 1931.

Onder: Veemarkthal, huidige situatie (foto: D. Hogenkamp).

Door de eeuwen heen is Zwolle een centrum geweest voor de veehandel. Dat kwam vooral omdat verordonneerd was, dat alle dieren binnen de stad verkocht moesten worden.

De handel in vee vond plaats op verschillende locaties in de stad. De meest bekende zijn de beestenmarkt aan de Harm Smeengekade, waar het

rundvee werd verhandeld, de varkensmarkt op de Pannenkoekendijk en de paardemarkt op de Brink. Pluimvee en konijnen werden verhandeld aan de Vijfhoek bij het Gasthuisplein.

Omdat de handel in rundvee en varkens zich streek uitbreidde, werd de in 1852 in gebruik genomen beestenmarkt op 1 mei 1931 verplaatst naar het huidige veemarktterrein, gelegen achter de Emmastraat in het gebied dat Blalo heette.

Door de steeds groeiende markt werd in 1964 het veemarktterrein vergroot. Helaas verzuimde de gemeente goede laad- en losplaatsen aan te leggen, zodat de uitbreiding pas in 1965 gebruikt kon worden.

Om de concurrentie van andere markten voor te blijven, werd in 1972 een veemarkthal gebouwd: de IJsselhal. In deze hal verkochten de handelaren vooral varkens, schapen en jongvee.

In 1984 werd de hal vergroot. In 1990 werd de hal opnieuw vergroot, hetgeen op de nieuwe foto goed te zien is. Al het vee wordt nu binnen verhandeld. Wonderbaarlijk genoeg was aanvankelijk opnieuw verzuimd om goede laad- en losperrons aan te leggen. Ook was het terrein onvoldoende beveiligd om te voorkomen dat losgebroken vee de stad in kon gaan.

Behalve voor de veehandel, werd de hal ook gebruikt voor vele sporten zoals zaalkorfbal, zaalvoetbal en handbal. Tegenwoordig sport men er niet meer. Wel vinden er allerlei manifestaties, tentoonstellingen en optredens plaats. Zo traden hier onder meer het orkest van James Last en Fats Domino op.

Op de oude foto, als prentbriefkaart uitgegeven ter ere van de opening van de 'nieuwe' Vee-markt staan de gebouwtjes van de keuringsdienst, de administratie en de controleurs. Helemaal links is de weegbrug te zien.

Redactioneel

Inhoud

Hoewel het begrip milieuvervuiling in de negentiende eeuw nog onbekend was, wist de overheid ook in die tijd heel goed dat sommige bedrijven een bedreiging vormden voor de volksgezondheid. Ook werd toezicht gehouden op de bereiding van voedsel en genotmiddelen. De Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt adviseerde het Zwolse gemeentebestuur over dit soort zaken in de periode van 1805 tot 1865. F. Jansen onderzocht wat voor adviezen deze commissie gaf en of het gemeentebestuur de adviezen opvolgde. Zijn conclusie is dat de commissie zeker nuttig werk verrichtte.

Enkele jaren later, in 1894, werd in gebouw De Atlas, gelegen aan de Ossenmarkt, de SDAP opgericht. Wat was dit voor gebouw? De een spreekt van een 'hyperproletarisch lokaal' terwijl een ander het een 'danshuis met niet zo'n beste reputatie' noemt. F. Zeiler heeft geprobeerd na te gaan welke rol dit gebouw in Zwolle speelde, voordat het landelijke bekendheid verkreeg doordat hier een landelijke politieke partij zijn oorsprong vond.

Naast archiefonderzoek spelen ook herinneringen een belangrijke rol in het beeld dat iemand van het verleden krijgt. Willem Boxma kwam als kleine jongen uit het verre Friesland naar Zwolle. In dit tijdschriftnummer vertelt hij over zijn jeugd tijdens de crisis van de jaren dertig.

Tenslotte neemt Lydie van Dijk weer een voorwerp van het Provinciaal Overijssels Museum onder de loep: dit keer de fraaie zilveren gildebeker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde.

Zwolle vroeger en nu D. Hogenkamp	82
Toezicht op de gezondheidszorg, 1805-1865 F.Th.J. Jansen	84
'De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol? Frits David Zeiler	92
Een gewone jongen in Zwolle Willem Boxma	100
Een gildebeker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde Lydie van Dijk	111
Literatuur	113
Boekbespreking	114
Auteurs	115

Omslag: Midden vorige eeuw was de aanwezigheid van koper (en van andere metalen) in wijn zijn een groot probleem. De fabrikant van deze vloeistof, Heerrens en Schaepman aan het Groot Weezenland, kreeg daarom het advies voorzichtig te zijn met koperen voorwerpen tijdens de bereiding. De foto met de bewaarkuipen van de azijn werd gemaakt in 1914.

Toezicht op de gezondheidszorg, 1805-1865

F.Th.J. Jansen

Verontreiniging van bodem, water, lucht en voedsel vormt vandaag de dag een ernstige bedreiging voor mens, dier en plant. Maar hoewel het woord milieuvervuiling in de eerste helft van de negentiende eeuw onbekend was, stelde de overheid ook toen – weliswaar bescheiden – eisen aan bedrijven die de leefomgeving dreigden aan te tasten. Ook oefende men wel degelijk toezicht uit op de bereiding van voedsel en genotmiddelen. Evenzeer wist de bevolking zuiver water en schone lucht te waarderen. Over vervuiling van de bodem maakte men zich echter nog geen zorgen!

In het archief van de Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt van de stad Zwolle, een commissie die van 1805 tot 1865 werkzaam was, zijn de adviezen te vinden die zij aan het gemeentebestuur gaf om de stad leefbaar te houden.¹

Koekvergulden. Tekening van Jo Spier. Illustratie bij het verhaal 'De familie Kegge' uit de Camera obscura van Hildebrand.

Het ontstaan

In de Bataafs-Franse tijd kwam in Nederland verandering in de structuur van de gezondheidszorg. Aan de eeuwenoude supervisie van de chirurgijngilden op dit gebied kwam een einde. In 1804 bepaalde de landelijke overheid dat provinciale en plaatselijke Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt die taak moesten overnemen.² Onder koning Willem I werd de door de Fransen ingestelde structuur bevestigd en konden de commissies hun werk voortzetten.³ Plaatselijke commissies waren er in Overijssel in Deventer, Kampen en Zwolle. In de provinciehoofdstad zetelde aanvankelijk ook de Provinciale Commissie van Overijssel en Drenthe, totdat deze in 1824 naar Assen verhuisde.

De plaatselijke gezondheidscommissie was samengesteld uit de beide stadsmedici, de stadschirurgijn en een apotheker. In de Zwolse com-

missie, die op 11 december 1805 voor het eerst bijeenkwam, waren de stadsmedici G.A. Ramaer en F.A. Nilant respectievelijk voorzitter en secretaris, terwijl de stadschirurgijn J. Veldkamp en de apotheker V.G.C. Metelerskamp het college compleetteden.⁴ De heren vergaderden een keer per maand in de zogenoemde Geestelijke Kamer in het stadhuis. Deze ruimte was eerder gebruikt voor 'Artzenijmengkunde'. De leden van de commissie deden hun werk pro deo, maar kregen wel 75 gulden per jaar om een bode, papier en inkt en brandstof voor licht en vuur en te betalen.

Zij moesten toezicht houden op alle takken van de geneeskunde en eventuele misbruiken signaleren aan het stadsbestuur. Ook controleerden ze de geneesmiddelen en moesten ze kwakzalverij bestrijden. Daarnaast werd van hen verwacht dat

ze middelen aangaven om epidemieën te stuiten. Jaarlijks brachten ze een verslag uit aan de Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht.

Voedsel en genotmiddelen

De commissie gaf adviezen over de meest uiteenlopende voedings- en genotmiddelen als vis, brood, tabak, aardappelen en vlees. Zelfs het St. Nicolaassnoep werd onderzocht; niets lieten de Zwolse bewakers van de gezondheid aan het toeval over. Zo stelde de commissie tijdens de 'geweldige hitte' in de zomer van 1819 de burgemeester voor de verkoop van rotte vis tegen te gaan.⁵ Ook werd het brood van de plaatselijke bakkers in 1829 onderzocht op de aanwezigheid van blauwe vitriool.⁶

De kwaliteit van de tabak bij sigarenfabrikant Steven de Goey en zijn sigarenmakers leverde eveneens problemen op.⁷ De rookwaar op zolder van de fabriek was oud, nat en hevig rottend. De tabak verspreidde een ondraaglijke stank, zodat een jongen bijna flauwviel. Vooral lieden die 'vatbaar zijn of voorbeschikt tot zenuwkoortsen' hadden er volgens de commissie last van. Maar ook het werkvolk en de baas zelf kwamen op 16 juni 1832 met hevige hoofdpijn thuis en bleven vervolgens ziek. Na twaalf dagen vroeg het gemeentebestuur of de gezondheidscommissie eens bij de heer De Goey wilde gaan kijken. Men was bang dat de ziekte iets te maken had met de cholera die de stadsgrenzen naderde. Dat bleek echter niet het geval te zijn. Wel liet de commissie de rottende tabak verwijderen; wat droog was werd verbrand,

De Thorbeckegracht was vanouds een straat waar veel kleine bedrijfjes waren gevestigd. De commissie hield nauwlettend in de gaten of daarbij de volksgezondheid niet werd bedreigd. Deze foto is omstreeks 1880 gemaakt.

Midden vorige eeuw was de aanwezigheid van koper (en van andere metalen) in wijnazijn een groot probleem. De fabrikant van deze vloeistof, Heerkens en Schaepman aan het Groot Weezenland, kreeg daarom het advies voorzichtig te zijn met koperen voorwerpen tijdens de bereiding. De foto met de bewaarkuipen van de azijn werd gemaakt in 1914.

de natte tabak werd in de grond begraven. De zolder werd met chloorkalk gereinigd.

In 1845 werd Nederland geteisterd door een ziekte onder de aardappelen, die tot misoogsten en voedselgebrek leidde. Vooral voor de armen leverde dit een gevaar voor de gezondheid op, omdat zij afhankelijk waren van de bedorven aardappelen.⁸ Toen dan ook in november van dat jaar bij de ruitersstal van de heer Wijgmans aan de tegenwoordige Thorbeckegracht bij de Diezerpoortenplas een partij stinkende aardappelen werd aangetroffen, trad de commissie direct op.⁹ De politie kwam er aan te pas om de voor menselijke consumptie ongeschikte en goedkope aardappelen te scheiden van de betere exemplaren. De laatste mochten alleen als veevoer worden verkocht en de verrotte exemplaren moesten van het erf worden verwijderd.

Een net geslachte koe van slager Levy Salomon Cohen uit de Diezerstraat leverde in dezelfde maand problemen op.¹⁰ Mogelijk was het beest besmet met longziekte. Hoewel de koe door een veearts en twee keurmeesters was goedgekeurd, vertrouwde het gemeentebestuur de zaak niet en liet de commissie nog dezelfde dag het vlees keuren. Het wantrouwen was onterecht, want het vlees bleek goed te zijn.

Het keuren van het tijdens Sinterklaas gegeten snoepgoed hield de commissieleden in 1851 heel wat langer bezig. Het stadsbestuur was gearmeerd door een krantebericht uit Arnhem. Volgens de courant zou het goud, dat gebruikt werd om het St. Nicolaasgoed te versieren, voor het grootste gedeelte uit koper bestaan en dus schadelijk zijn voor de gezondheid van de consument.¹¹ Na een gedegen scheikundig onderzoek kwam de commissie in september 1853 tot dezelfde conclusie: het bladgoud op het snoepgoed bestond bijna geheel uit koper.¹² Vooral het chromaatgeel dat voor de kleur werd gebruikt was erg ongezond.

De commissie adviseerde het gemeentebestuur de verkoop van St. Nicolaasgoed maar helemaal te verbieden om het gebruik van schadelijke verfstoffen te vermijden. Of de Zwolse kindertjes in het vervolg met Sinterklaas niet meer mochten snoepen, vermeldt de historie niet.

Het gebruik van koper in voedingsmiddelen

had in 1817 ook al schadelijke gevolgen gehad. Uit Amsterdam werd gemeld dat het metaal aangetroffen was in wijnazijn. Een inwoner van de stad had na gebruik ervan hevige krampen in zijn buik gekregen.¹³ De gezondheidscommissie in Zwolle drukte de plaatselijke azijnfabrieken op het hart vooral voorzichtig te zijn met koperen voorwerpen. Eigenlijk was de waarschuwing voornamelijk bedoeld voor azijnfabriek De Ster van Heerkens en Schaepman die in 1805 was opgericht.

Met nimmer aflatende ijver bemoeide de commissie zich ook met kruiden en in het wild groeiende heesters, die de gezondheid van de Zwollenaars bedreigden. Zo wilde ze in 1853 een giftige jeneverbes, de sabina juniperus, laten uitroeien.¹⁴ De bes groeide in het Engelse Werk en in de standswandelingen bij de Diezerpoort. Vermoedelijk was men bang dat deze giftige jeneverbesstruik gebruikt zou worden als vruchtafdrijvend middel. In grote hoeveelheid ingenomen kan het dodelijk werken op nieren en hersenen.

Vier jaar later wees de commissie op de schadelijkheid van moederkoren. Dit kwam als vervuiling voor in granen. Het toezicht op de graanmarkt moest dan ook verscherpt worden. Moederkoren wordt als *secabe cornutum* in de verlos-

kunde gebruikt als bloedstelpend middel.¹⁵ Een overdosering geeft echter vaatkrampen en kan zelfs afsterving van lichaamsdelen veroorzaken.

De demping van de Aa's

1849 was een rampjaar voor Zwolle, waarin onder meer de cholera in alle hevigheid toesloeg.¹⁶ In 1832 was de stad ook al geteisterd door een cholera-epidemie, die 45 slachtoffers eiste. Zeventien jaar later waren er 562 lijdens (op een bevolking van 18.168 inwoners), waarvan 284 overleden.¹⁷ Op economisch gebied ging het slecht, waarbij met name de armste bevolkingsgroep getroffen werd. Vooral de na 1844 voorkomende aardappel-oogsten leidden tot veel gebrek. Het was dan ook geen wonder dat juist de armen getroffen werden door de epidemie.

In de voormalige infirmerie aan de Praubstraat richtte men een cholera-hospitaal in. De plaatselijke geneesheren namen met veel inzet de verzorging op zich. Veel hielp het niet: van de 115 opgenomen personen overleden er 66. In 1854 vond het hospitaal onderdak in het stadstimmerhuis aan de Friese Wal. Daar bestond de inventaris onder andere uit: 30 strozakken, 12 slaapmutsen, 2 badkuipen, 2 stillietjes met potten en 1 bedpan, 4 kachels met toebehoren en 1 pond zeep van 20 cent.

Waar de cholera door ontstond of werd overgebracht, wisten de heren doktoren in die tijd nog niet. De cholera-bacterie, de vibrio comma, werd pas later ontdekt. Men dacht dat schadelijke dampen een belangrijke rol bij de overbrenging speelden. Vaak werden dan ook teerbossen verbrand om de lucht te zuiveren.

Wel zagen medici het belang in van een goede hygiëne en een goede voeding om ziektes te voorkomen. In mei 1850 adviseerde de commissie de gemeenteraad, de politie en de armbesturen dan ook om vooral in de zomer toe te zien op de zindelijkheid van straten, goten, riolen en het interieur van de kleine huisjes van de armen. De gezagsdragers moesten de 'mindere klasse' zien te overtuigen van de noodzakelijkheid van lichamelijke zindelijkheid, 'zonder evenwel bij hen de vrees voor aanstekelijke ziektes op te wekken'.

De meeste slachtoffers van de cholera vielen in

De cholera-epidemieën in de vorige eeuw hielden vooral huis in het gebied rond de Kleine Aa. De cholera-bacil tierde welig in het veelal stilstaande water. De omstandigheden verslechterden nog wanneer het watertje overstromde; en dat gebeurde nogal eens. Deze foto van de onder water staande Waterstraat werd omstreeks 1940 gemaakt.

De cholera-epidemie van 1866 was een van de zwaarste in Zwolle. Een van de mensen die zich zeer had ingezet voor de lijdens was dr. S.P. Kros. De gemeente was hem zo dankbaar dat ze hem een zilveren beker aanbod die ze had laten maken bij de firma Van Kempen en Zoon in Voorschoten. De Griekse god van de geneeskunde Asclepios, siert het deksel. Op de beker staat te lezen: 'Erkenning voor bewezen diensten gedurende de Cholera-epidemie in 1866' (foto: Provinciaal Overijssels Museum).

de buurt het Slurink in de binnenstad. Hierlangs liep een smal, stinkend riviertje, de Kleine Aa. Het stroomde vanuit de stadsgracht bij het Kerkbrugje langs het Eiland, het Broerenkerkplein en de Waterstraat en kwam tussen Rodetorenplein en Buitenkant weer de stadsgracht in.¹⁸

De commissie was dit ook opgevallen en weet het verschijnsel aan de Kleine Aa, 'wier verpestende luchtsoorten, welke zich uit dezelve (vooral des zomers bij een aanhoudende hitte en een lage waterstand) ontwikkelen, niet anders dan een uiterst nadelige invloed op de gezondheid aan de in deszelfs omtrek wonende bevolking moet uitoefenen'.¹⁹ Door de lage waterstand in de stadsgrachten konden de riolen, die allemaal loosden op de Aa, hun afval niet kwijt. In mei 1850 wezen de geneeskundigen van de commissie de gemeenteraad erop, dat het geen zin had de Kleine Aa in de zomermaanden te laten uitbaggeren, maar dat

het grachtje geheel moest worden gedempt en vervangen door een riool. B&W lieten direct weten dat ze deze suggestie ter harte namen en de straten in het buurtje zo schoon mogelijk zouden houden. Het dempen van de Aa vond men echter nog te ingrijpend.

Het duurde vijf jaar voordat er schot in de zaak kwam. Ondertussen was in oktober 1854 in Blokzijl, Vollenhove en Zwartsluis opnieuw cholera uitgebroken en vielen ook in Zwolle zes slachtoffers.²⁰ Het jaar erop was in Zwolle weer sprake van een zware epidemie. Eenderde van de cholera-gevallen deed zich voor in de omgeving van de Kleine Aa. Er waren in totaal 116 zieken, waarvan 61 overleden. De commissie deed alles om de Kleine Aa gedempt te krijgen.

Waarom talmde Zwolle zo lang? Had de stad geen geld? Waarschijnlijk vond het stadsbestuur dat de kosten niet opwogen tegen het te verwachten resultaat. Hoe krenterig de raad in het algemeen was wanneer het de gezondheidszorg betrof, werd duidelijk toen in 1855 de beheerder van het cholera-hospitaal aan de Friese Wal, de chirurgijn J. Metelercamp, uit eigen zak de betaling van het personeel moest voorschieten. Ook moest hij een nadelig saldo van f 51,60 aanvullen.²¹

Maar nu was eindelijk dan de kogel door de kerk. Eind 1855 stelde de raad op de begroting voor het volgende jaar geld beschikbaar voor het dempen van de Kleine Aa.²² De Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt reageerde juichend. 'Alzoo is eene belangrijke schrede gedaan tot bevordering van het wezenlijk welzijn van Zwolle's inwoners', schreef ze aan de net opgerichte Afdeling van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst.²³ Toch zou het nog drie jaar duren voordat de gemeente aan dat karwei begon. Tijdens warme zomers stonk de Kleine Aa nog even erg als altijd.

Intussen was men in 1857 wel begonnen met de demping van de Grote Aa en de aanleg van een gemetseld riool ter vervanging. De Grote Aa kwam de stad binnen ongeveer op de plek waar nu het verzetmonument in het Ter Pelkwijkpark staat, liep naar het Gasthuisplein en langs de noordzijde van de Oude Vismarkt, waar het aan de huizen

grensde, ging ondergronds over de Grote Markt, liep midden over de Melkmarkt en mondde op het Rodetorenplein weer in de stadsgracht uit. Natuurlijk werd het gebruikt als open riool, maar ook werd er in platte schuiten turf aangevoerd voor de aanwonenden. Het eerste stuk dat werd gedempt lag tussen de Blauwhandse brug, ongeveer aan de oostkant van het Gasthuisplein en de Gasthuisbrug die de Wolverstraat verbond met de Gasthuissteeg. Het duurde tot 1861 voordat de gemeentewerkers tot aan het Rodetorenplein gevorderd waren. In 1859 werd de Kleine Aa gedempt en voor die 'sloot' had men maar een jaar nodig. Op de gemeentebeegroting stond voor demping een bedrag van f 45.000,-. Voor het dempen van de beide Aa's moest in totaal f 62.000,- geleend worden.²⁴

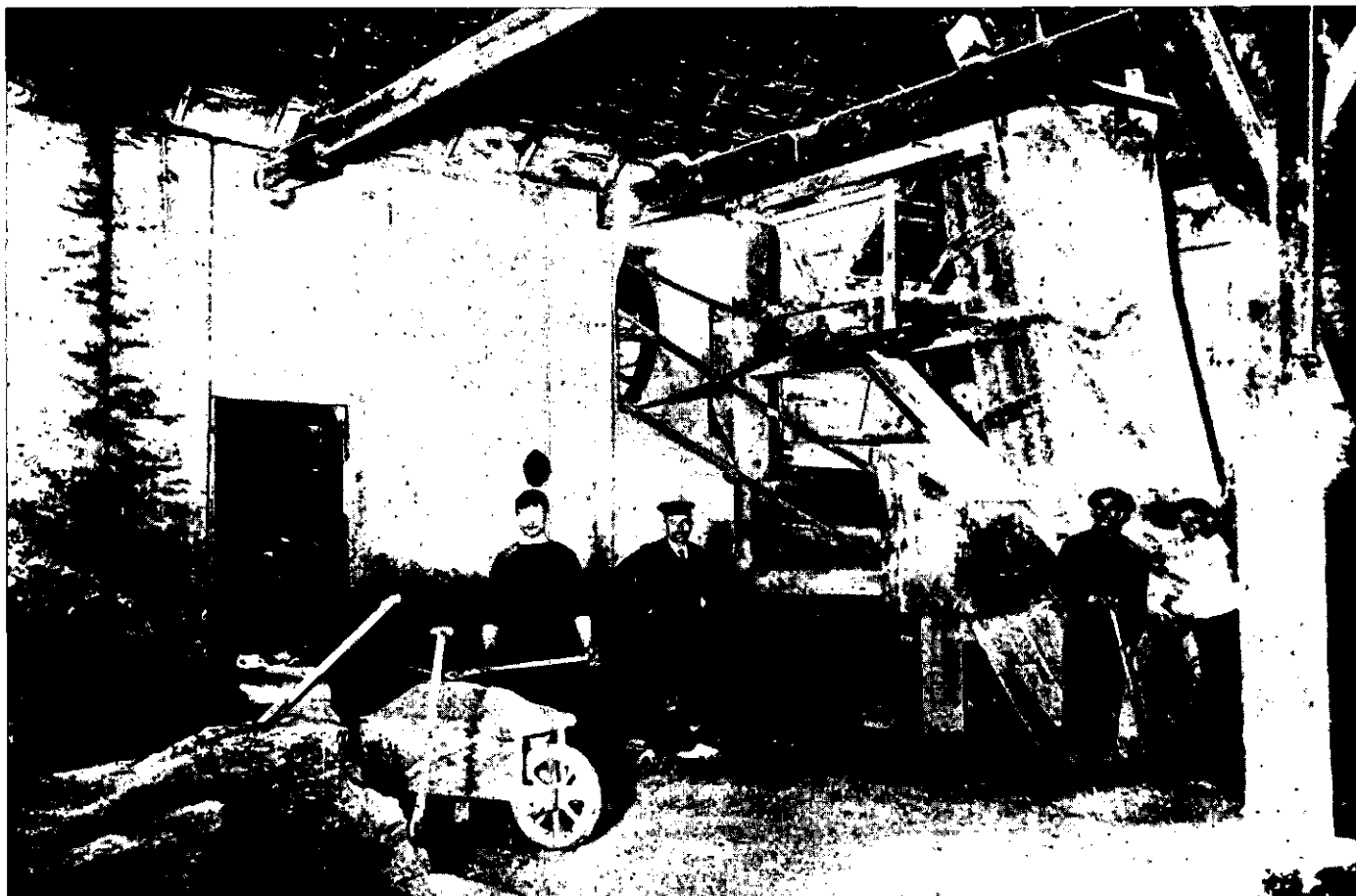
Of de vervanging van de Aa's door een riool

nieuwe cholera-gevallen heeft voorkomen, is niet helemaal zeker. Vaak doen epidemieën zich voor in golven en komt de genezing op natuurlijke wijze tot stand. In 1866 brak in Zwolle een van de zwaarste cholera-epidemieën van de eeuw uit, waarbij 204 doden vielen. Of er in de buurt van de gedempte Aa geen slachtoffers waren, is onbekend. Maar in ieder geval was het leefklimaat van de omwonenden sterk verbeterd. Ze waren eindelijk verlost van de smerige stank tijdens warme zomerdagen. Alhoewel ... Op 25 februari 1864 kreeg de commissie een brief van de stadsarchitect, waarin hij klaagde over de stank die door de nieuw aangelegde riolen zou worden verspreid.²⁵

Industrie en milieu

De medische commissie werd pas in de laatste vijf-

Gerrit Jan Krol kreeg in 1856, na advies van de commissie, toestemming van de gemeente om aan de Holterbroekerdijk een fabriek 'voor beenzwart en chemicaliën' op te richten. In 1914 liet deze fabriek trots een aantal foto's afdrukken in het boekje 'Zwolle industriestad'.

tien jaar van haar bestaan geconfronteerd met gezondheid bedreigende zaken ten gevolge van de industrialisatie. Het waren toen vooral de 'kwelijke dampen' en de verontreiniging van het water, die de aandacht vroegen. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er nauwelijks sprake van industriële ontwikkeling in Zwolle. Daardoor ontstond er ook geen verontreiniging van water en lucht. Toen de industrialisatie na 1850 ook in Zwolle op gang kwam, kreeg de commissie voor het eerst te maken met de verontreiniging van de leefomgeving.

In 1851 kaartte het college van B&W de watervervuiling aan, echter om te betogen dat er van gevaar voor de volksgezondheid geen sprake was. Sinds jaar en dag was het verboden dat de ververijen hun spullen spoelden in de stadsgracht aan steigers waar ook drinkwater werd geschept.²⁶ B&W vroegen zich af of deze voorzichtigheid niet al te overdreven was. Er waren immers nooit klachten binnengekomen. Vuil en mest kwamen toch ook via de riolen en secreten in de grachten terecht? En de gemeente wilde vooral 'de nijverheid niet nodeloos belemmeren'. De commissie hielp het bestuur vlot uit de droom. Door het spoelen werden allerhande zware vergiften, zoals kopergroen en argurum, met het water vermengd. Het moest toch wel duidelijk zijn dat zulk water sterk verontreinigd was en niet als drinkwater gebruikt kon worden. De commissie stelde voor slechts bepaalde steigers aan de stadsgracht aan te wijzen voor het spoelen van geleverde goederen.

Het jaar erop was het gemeentebestuur toch voorzichtiger. Fabrikant H. Baarslag was van plan een oliekokerij en lakstokerij op te richten op een stuk land bij de brug aan de Deventerstraatweg. Een aantal inwoners van het prille Assendorp, onder wie J.W. Maarssen, tekende protest aan. Ze hadden geen zin 'tussen twee zodanige fabrieken' in te wonen. Het gemeentebestuur vroeg nu de commissie te onderzoeken of een dergelijke onderneming schadelijk voor de gezondheid zou zijn. De commissie kon het eens zijn met de indieners van het bezwaarschrift. De ontledingsproducten van olie ontwikkelden door bijvoeging van verschillende loodoxyden een zeer onaangename lucht, die voor 'borstorganen' hinderlijk was.²⁷

In 1852 mocht de commissie eveneens advies geven over de vraag of E. en M.A. Jacobs een bergblauwfabriek mochten stichten.²⁸ Volgens haar konden ze hun gang gaan: er was geen brandgevaar, er kwamen geen nadelige dampen vrij en bovendien was er geen risico dat regenwater vuil werd. Het laatste was beweerd in advertenties tegen de oprichting van de fabriek.

Voor J.A. Godschalk waren de leden van de commissie strenger. Sinds 1852 had hij een beenderkokerij in zijn pakhuis aan de Friese Wal. Twee jaar later vond de commissie toch dat zo'n fabriek binnen de stadsgracht niet hoorde.²⁹ De reden was waarschijnlijk water- en luchtverontreiniging in de binnenstad. Op een half uur afstand van de stad was zo'n fabriek wel toegestaan. B&W namen in ieder geval het advies ter harte. Twee dagen later trokken ze de vergunning van Godschalk in.

In het voorjaar van 1856 wilde de firma Kroll en Co. 'eener fabriek van beenzwart en chemicaliën' oprichten aan de Holtenbroekerdijk³⁰ De commissie boog zich over het vestigingsverzoek en trad hierover ook in overleg met de rijksveearts. De vraag was om wat voor soort chemicaliën het ging en welke bijproducten er vrijkwamen. De uitwatering van de fabriek op de stilstaande sloten van de polder van Holtenbroek zou gevaarlijk kunnen zijn voor mens en dier. De commissie beval de gemeente daarom aan slechts uitwatering 'in het stroomende Zwarte Water' toe te staan. Verder bestond geen bezwaar tegen de oprichting van de fabriek, omdat er geen sprake was van schadelijk afval. De door Gerrit Jan Kroll opgerichte fabriek produceerde beenzwart voor het ontkleuren van suikersappen bij de raffinage van suiker. In de volksmond werd het bedrijf de 'bottenfabriek' genoemd. Ze bestaat nog steeds.

Ook coulant was de commissie in het geval van dr. S.J. van Roijen. Hij wilde een fabriek van Berlijnsch blauw en sol ammoniac stichten.³¹ Bij de bereiding van de preparaten kwamen voor de gezondheid gevaarlijke stoffen vrij. De commissie vond dat deze dienden 'ter verkrijging van het fabriekaat, zodat het in het belang van den fabrikant zelve is, daarmee hoogst omzichtig en alles ter nutte aan te wenden'. Van Roijen kon zijn gang gaan. Er kwamen echter allerlei bezwaarschriften

binnen en ook het gemeentebestuur was niet zo'n voorstander van de fabriek. Uiteindelijk kwam de onderneming er niet. De gemeenteraad gaf geen toestemming voor vestiging, omdat de produktie teveel stankoverlast zou geven. Schone lucht was voor haar dus belangrijker dan economisch gewin! Voor zover na te gaan is dit een van de weinige keren dat de raad het advies van de medische commissie niet heeft opgevolgd.

Epiloog

Had het nut om de commissie in te schakelen? Was de gezondheid in Zwolle echt bedreigd? Gaven de commissieleden verstandige adviezen? En werden die door het gemeentebestuur opgevolgd? Aan de hand van 22 onderzochte adviezen tussen 1805 en 1865 kunnen bij deze vragen enige opmerkingen worden geplaatst. In bijna tweederde van de gevallen bleek dat men terecht bang was geweest voor nadelige gevolgen voor de volksgezondheid. Conclusie: het inschakelen van de commissie was juist en bewees haar nut! Minstens zeven keer werd het advies van de commissie door de raad opgevolgd; in veertien gevallen is dat onbekend. Slechts eenmaal legde de raad een (positief) advies naast zich neer en mocht een industrie niet opgestart worden.

De commissie werkte tot volle tevredenheid van de gemeenteraad. In 1856 stelde het ministerie van Binnenlandse Zaken voor een tweede gezondheidscommissie op te richten.³² Een raadscommissie vond dat niet nodig: de plaatselijke Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt functioneerde prima en had 'te allen tijde getoond [...] hare roeping te begrijpen'.

Op 1 november 1865 trad een nieuwe wet in werking: 'Staatstoezicht op de Volksgezondheid'. Deze is heden nog van kracht. De plaatselijke Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt had geen bestaansrecht meer. Ze had gedurende zestig jaar de vinger aan de pols van het stadsbestuur gehouden. Nadien zou dat gebeuren door andere instellingen.

Met veel dank aan de medewerkers van het gemeentearchief, de heren Admiraal, Huijsmans en Knoester.

Noten

1. Gemeente-archief Zwolle (GAZ), CA004, 1805-1865 (4 delen).
2. GAZ, AAZ01-06027, 1804.
3. Staatsblad nr. 16, 12 maart 1818, art. 1, pag. 2.
4. GAZ, CA004, pakket 1, nr. 1 en 2.
5. Ibidem, 1805-1820, pakket 13, nr. 3.
6. Ibidem, 1821-1832, pakket 22, nr. 5.
7. Ibidem, 1832, pakket 25, nrs. 3 en 5.
8. Ibidem, 1843-1854, pakket 38, nr. 7.
9. Ibidem, 1845, pakket 38, nrs. 11, 12 en 14.
10. Ibidem, pakket 38, nr. 18.
11. Ibidem, 1851, pakket 44, nr. 20.
12. Ibidem, 1852, pakket 45, nr. 27.
13. Ibidem, 1805-1820, 1817, pakket 10, nr. 2.
14. Ibidem, 1843-1854, 1852, pakket 45, nr. 31.
15. Ibidem, register 1857, nrs. 98-102.
16. P.J. Lettinga, 'Cholera in Zwolle in de 19e eeuw', in: *Zwols Historisch Jaarboek* 1984, 42-69.
17. GAZ, CA004, 1843-1854, 1850, pakket 43, nr. 4.
18. Ibidem, 1851, pakket 44, nr. 5.
19. Ibidem, 1850, pakket 43, nr. 11.
20. Ibidem, 1855-1859, 1855, pakket 48, nr. 41.
21. Ibidem, nr. 59.
22. Ibidem, nr. 64.
23. Ibidem, nr. 66.
24. GAZ, AAZ02-02290, begroting 1859; AAZ02-00995a, raadsvergadering 8 februari 1859. In één van de volgende nummers van het Zwols Historisch Tijdschrift zal ik nader ingaan op het dempen van de Aa's.
25. GAZ, CA004, register 1864, nr. 13.
26. Ibidem, 1843-1854, 1851, pakket 44, nrs. 15 en 16.
27. Ibidem, 1852, pakket 45, nrs. 12 en 13.
28. Ibidem, nr. 14.
29. Ibidem, pakket 47, nrs. 3 en 5.
30. Ibidem, 1855-1859, 1856, pakket 49, nrs. 82, 87 en 88.
31. Ibidem, nrs. nr 90, 91, 91A en 91B.
32. GAZ, AAZ02-01051, bijlagen notulen raad, nr. 375.

'De Atlas' omstreeks 1894: danshuis of socialistenhol?

Frits David Zeiler

Deze zomer is het honderd jaar geleden, dat in gebouw De Atlas, Ossenmarkt 9 te Zwolle, de Sociaal Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP) werd opgericht. Geschiedschrijvers van de sociaaldemocratie in Nederland geven het historische gebouw zeer uiteenlopende kwalificaties mee. W.H. Vliegen, een der zogenoemde Twaalf Apostelen van 1894, noemt het in zijn overzicht van de eerste tien jaren der partij een 'hyperproletarisch lokaal'. J. Perry, co-auteur van het meest recente gedenkboek, spreekt van een 'danshuis met niet zo'n beste reputatie'.¹ Wie heeft er gelijk?

De herkomst van Perry's kwalificatie is snel gevonden. Ze is, al dan niet indirect, ontleend aan het tweede deel van Thom. de Vries' *Geschiedenis van Zwolle*.² De stadshistoricus lijkt haar bijna terloops te geven, wanneer hij het (ook in de negentiende eeuw al heersende) zalentekort onder de loep neemt. Het is evenwel een zeer persoonlijke noot. In een andere passage ontloopt De Vries zich namelijk als een regelrechte socialistenvreter, die ieder lokaal waar Troelstra ooit een voet heeft gezet, tot verdoemde plaats bestempelt.³ Bovendien goochelt hij behoorlijk met de chronologie: niet alleen waar het de stichting van de verschillende zalen betreft, maar ook waar het gaat om alles wat zich voor 1894 in de socialistische beweging heeft afgespeeld. Al met al moet de historische betrouwbaarheid van zijn werk op dit punt dus gering worden geacht. Natuurlijk, De Atlas was (zoals De Vries schrijft) 'een soort danshuis', maar dat waren alle zalen. Dansen was een geliefd tijdverdrijf voor jong en oud van alle gezindten, net als kermis, variété en later film. Pas het 'beschavingsoffensief' der rechtzinnigen zette de danslustigen letterlijk in het verdomhoekje. Omstreeks 1890 brak die nieuwe fatsoensnorm in veel provinciesteden door. In Zwolle bijvoorbeeld, kan men het in 1889 gedane verzoek tot

afschaffing van de zomerkermis, afkomstig van de Christelijke Jongelingsvereniging De Heer is onze Banier, als een teken des tijds beschouwen – ook al werd dat (nog) niet gehonoreerd.⁴

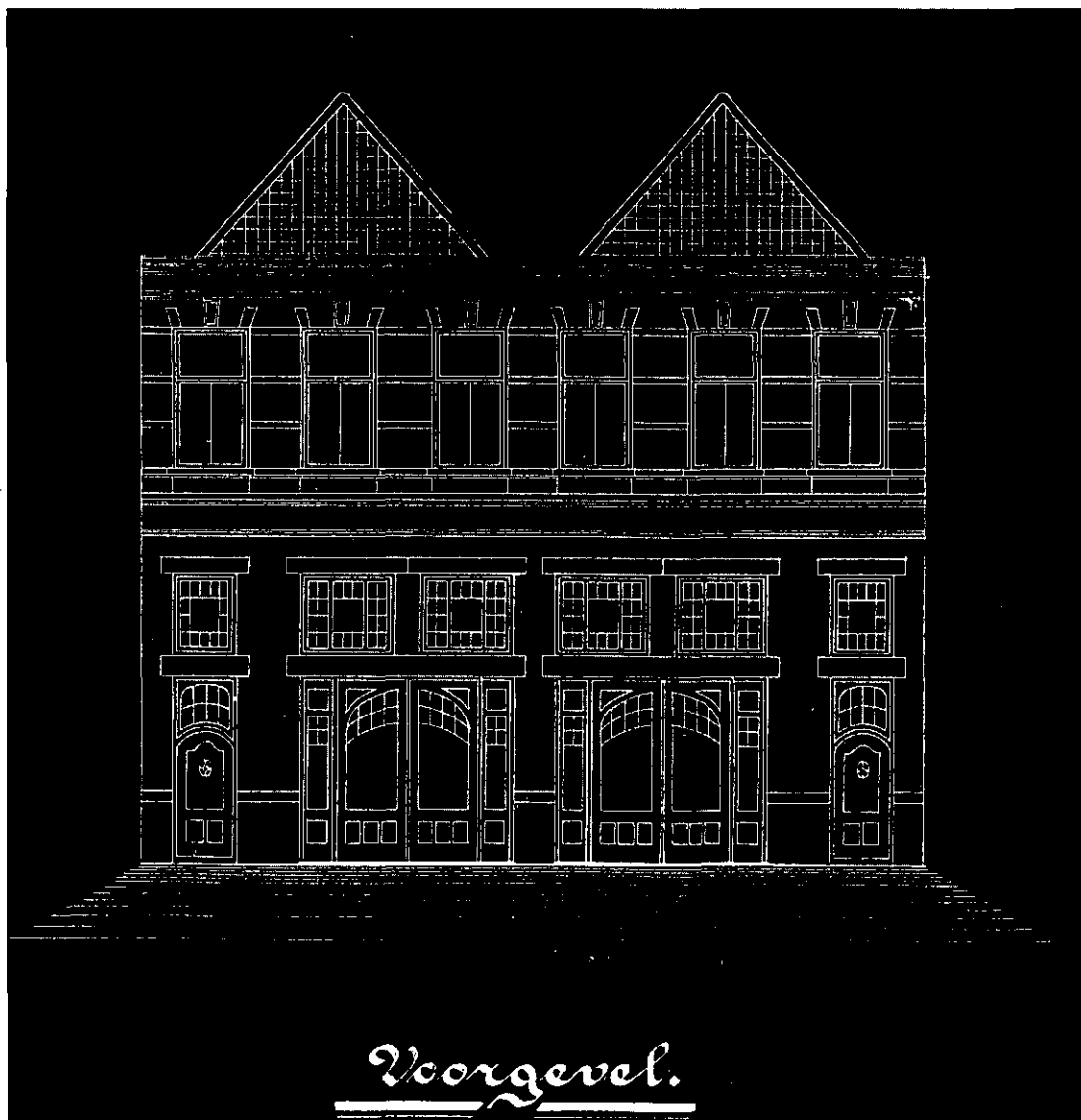
Geen slechte reputatie dus, maar wat dan wel? Ook Vliemens karakteristiek klinkt wel erg eenzijdig. We zullen proberen na te gaan welke rol De Atlas in de Zwolse samenleving speelde, voordat het gebouw zich door die simpele gebeurtenis in 1894 landelijke bekendheid zou verwerven.

'Eene groote verbetering' aan de Ossenmarkt Anders dan De Vries suggereert, stamt het huidige gebouw De Atlas pas uit 1883. Zowel de aanvraag als de vergunning en de bouwtekening zijn bewaard gebleven.⁵ Het ontwerp, een dubbel pand in eclectische stijl, was van de Zwolse timmerman-aannemer T. Disselhof, die ook als aanvrager optrad. Zijn opdrachtgever was procureur M. Oppenheimer, aan wie Disselhof het perceel kort tevoren had verkocht. Het vormde nu weer   n eigendom met het pand Voorstraat 17, zoals ook tussen 1853 en 1861 het geval was geweest.⁶ Het plan voorzag in het afbreken van een drietal bestaande percelen aan de Ossenmarkt, waarvan het meest westelijke blijkens de kadastrale kaart een soort achter- of koetshuis van het pand in de Voorstraat moet zijn geweest. Gemeente-architect J.L. van Essen achtte Disselhof's ontwerp 'eene groote verbetering' van de situatie ter plekke en adviseerde B&W derhalve positief. De sloop moet

Aankondiging van de opening van het 'lokaal Atlas' in de Zwolsche Courant van 31 december 1883.

Opening Atlas.

Het nieuwe lokaal aan de Ossenmarkt wordt voor het publiek geopend Zondag 30 December. Het lokaal wordt afgestaan voor partijen en bijeenkomsten.

*Ontwerptekening voor
nieuwbouw op de
Ossenmarkt door
T. Disselhof, 1883
(Gemeentearchief
Zwolle).*

spoedig daarna ter hand zijn genomen en ook de bouw is vlot geschied. Op zondag 30 december 1883 kon het nieuwe lokaal in gebruik worden genomen en vanaf dat moment zou het zich een plaats verwerven naast De Harmonie, Van Hille (op de Beestenmarkt), lokaal Aa-plein, De Zangschool (op het Eiland) en andere.⁷

Waarvan de nieuwe zaal zijn naam ontleende, is niet duidelijk. Misschien stond er ergens in of op het pand een beeld van Atlas. Dit zou dan ver-

gelijkbaar zijn met het beeld van Mercurius, dat zijn naam verleent aan het pand de De Mercur op de hoek van de Luttekestraat en de Korte Luttekestraat.⁸ In geen geval was de naam op de gevel aangebracht; de bekende foto, die dit suggereert, is met pen bijgewerkt. Overigens is de bewering, dat het etablissement pas na de fameuze bijeenkomst van 26 augustus 1894 zijn vaste benaming zou hebben gekregen, al evenmin juist. De gangbare aanduiding was vanaf het eerste begin 'lokaal Atlas',

hoewel het ook als koffiehuis, logement en hotel werd gepresenteerd.⁹

Uiterlijk komt het gebouw op de zojuist genoemde foto vrijwel exact overeen met de ontwerp-tekening van Disselhof; alleen de sierbogen boven de ramen en vooral boven de beide ingangen zijn wat ronder uitgevallen dan voorzien. Deze ingangspartijen dienden volgens de bouwvergunning binnen de rooilijn te worden uitgevoerd. Ook de stoepen, die nodig waren vanwege de enigszins verhoogde ligging van de benedenverdieping, waren dus inpandig gehouden. De aldus ontstane bel-etage werd vrijwel geheel in beslag genomen door de zaal, waarin zich een toneel bevond. Een latere (ver)bouwtekening toont een toegangsdeur aan de rechterzijde.¹⁰ Het feit dat de twee SDAP-ers van het eerste uur, Van der Vegt en Os, zich op meergenoemde foto bij de linkeringang (nu 9b) hebben geposteerd, doet evenwel vermoeden dat de officiële ingang tot het lokaal zich oorspronkelijk aan die zijde bevond. Volgens de advertenties uit januari 1884 was het overigens ook via de Voorstraat te bereiken. Achter beide portalen lag de opgang naar de eerste verdieping, waar de kamers van het logement waren gesitueerd, en naar de zolder. De twee (of drie?) personen die op de foto rechtsboven uit het raam hangen om te zien waarvoor de fotograaf in actie is gekomen, horen wellicht tot de kostgangers uit die jaren. Vaste bewoners waren in de jaren-1890 onder meer de handelsagent M. Hartog op 9a en de weduwe Daams-de Rooy op 9b.¹¹

Neringdoenden en heilsoldaten

Wie maakten er zoal gebruik van het nieuwe lokaal? Het was volgens de eerste advertenties geschikt voor 'partijen en bijeenkomsten' en werd 'voor bijzondere gelegenheden ... vrij afgestaan'. Dat laatste betekende waarschijnlijk, dat de exploitant van de consumpties hoopte rond te komen en geen zaalhuur in rekening bracht. Dat was natuurlijk anders, wanneer er voorstellingen te zien waren, waarvoor entree moest worden betaald. Deze lagen, net als die in andere kleine zalen, vooral in de sfeer van het variété en het volkse amusement. Als eerste vonden we op 23 januari 1884 'de wereldberoemde ZOELOES' ver-

meld, die later dat jaar onder meer gevolgd zouden worden door 'de man zonder armen' en de jongleurs van het Grand Matinee Gezelschap Henry Roos. Dit Amsterdamse gezelschap had blijkbaar zo'n succes, dat het verscheidene jaren achtereen is teruggekomen.¹² De eerste politieke bijeenkomst was het optreden van niemand min-

Aankondiging van een optreden van F. Domela Nieuwenhuis in De Atlas in de Zwolsche Courant van 20 november 1884.

Openbare voordracht

VAN

F. DOMELA NIEUWENHUIS,

uit 's Gravenhage,

op Zaterdag 22 November, des avonds om 8 uur, in het lokaal Atlas aan de Ossenmarkt.

Onderwerp: Werkeloosheid en welvaart.

Vrije discussie.

Toegang 5 cent, tot dekking der kosten.

der dan de socialistische voorman F. Domela Nieuwenhuis op 22 november 1884. Dat lijkt de kwalificatie die Vliegen later aan het lokaal zou meegeven al direct te rechtvaardigen. Dat wordt nog versterkt door het feit dat behalve Domela ook geestverwanten als J.A. Fortuyn, A.H. Gerhard en W.P.G. Helsdingen een of meer keren in De Atlas hebben gesproken.¹³ Toch was het lokaal aan de Ossenmarkt geen stamkroeg van de socialisten; enerzijds traden bijvoorbeeld P.J. Troelstra en de voorvechtster voor vrouwenrechten W. Drucker op in de Buitensociëteit, anderzijds was de progressieve liberaal B.H. Heldt enkele malen te gast aan de Ossenmarkt. Behoudender liberalen en partijgangers van Christelijken huize, zoals L. Schaepman, zochten bij voorkeur Schouwburg Odeon op.¹⁴ Op 30 juli 1892 werd door de Sociaal Democratische Bond trouwens een eigen gebouw in gebruik genomen, De Dageraad aan de Molenweg. Weer was Domela van de partij, vergezeld door J.A. Fortuyn en L.M. Hermans. Als er een lokaal 'hyperproletarisch' was in Zwolle, dan moet het dat wel zijn geweest.¹⁵

Al betrekkelijk snel na de opening, werd De Atlas de vaste vergaderplaats voor een aantal Zwolse verenigingen. Daaronder waren de Coöperatieve Zwolsche Winkelvereniging, de Veree-

niging tot Bevordering der belangen van de Handel en Neringdoenden Stand in Zwolle (opgericht begin 1883), het Algemeen Zwolsch Werkliedenverbond en de Werkliedenvereniging Werkmans-Eer. Het AZWV gold als de Zwolse afdeling van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, een in 1871 gesticht vakverbond van liberale snit. Het stamde zelf uit 1874 en telde op zijn hoogtepunt zo'n vierhonderd leden, ongeveer 12,5% van het landelijke ledental. Eveneens van 1874 was Werkmans-Eer, dat blijkens de aankondigingen van toneelavonden vooral het karakter had van een gezelligheidsvereniging; het had zich afzonderlijk bij het ANWV aangesloten.¹⁶ Bij deze politiek gematigde clubs voegden zich al spoedig twee stromingen van een meer uitgesproken karakter, namelijk de drankbestrijding en de beweging voor algemeen kiesrecht. De Nederlandse Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, afdeling Zwolle, kwam op 25 februari 1885 voor het eerst in De Atlas bijeen, waarbij ds. D. Pekelharing het woord voerde. Het was niet de eerste kiesrechtmanifestatie en het zou ook lang niet de laatste zijn.¹⁷ De Volksbond tegen Drankmisbruik kreeg in het vroege voorjaar van 1889 een Zwolse afdeling, terwijl op hetzelfde moment pogingen werden gedaan de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterken Drank ter plaatse te reactiveren. De Volksbond had als brede beweging het meeste succes en wist binnen enkele jaren een volksleeszaal annex koffiehuis te realiseren, gevestigd in De Atlas.¹⁸

Omstreeks 1890 ontstonden ook de Zwolse afdeling van het Leger des Heils, een Comité voor de Middernachtzending (een beweging die ageerde tegen de prostitutie) en een radicale Arbeidersbond; zij kozen alle het lokaal aan de Ossenmarkt voor hun bijeenkomsten.¹⁹ Er bleef dus een breed spectrum aan maatschappelijke groeperingen van De Atlas gebruik maken, en het enige wat men kan zeggen is, dat zij wel een zekere sociale inslag gemeen hadden. De reden om juist hier in 1894 de oprichtingsvergadering van een nieuwe sociaal-democratische partij te houden, lag echter, zoals nu wel duidelijk is, niet in het door Vliegen veronderstelde hyperproletarische karakter. Misschien speelde wel de omstandigheid, dat zeker vijf van de twaalf mannen van het eerste uur het gebouw

van binnen kenden, een zekere rol.²⁰ Veel belangrijker echter zal de symboliek geweest zijn van deze plaats, waar in het afgelopen decennium in een – zwaar bevochten – vrijheid en openheid zoveel ideeën over een betere toekomst waren uitgewisseld. De Dageraad daarentegen, kon uitsluitend worden vereenzelvigd met de Sociaal-Demo-

Hotel „ATLAS.“

~~~~~

GROOTE ZAAL VOOR PARTIJEN

MET TOONEEL.

H. J. Levie, Voorstraat, Zwolle.

cratische Bond. Hoewel de meeste SDAP'ers van het eerste uur als 'Bonders' waren begonnen, leidde de principieel anti-parlementaire houding, waartoe Domela en de zijnen in 1893 hadden besloten, tot een scheiding der geesten. De initiatiefnemers voor de 'nieuwe bond' wensten zich juist nadrukkelijk te distantiëren van afglijden naar het pure anarchisme. De ironie der geschiedenis wil, dat nog geen drie maanden na de oprichting van de SDAP het lokaal aan de Molenweg door de Christelijken werd overgenomen.²¹

De klopp op de Zwolsche deur

Zo troffen dus op zondagochtend 26 augustus 1894 de 'Twaalf apostelen' elkaar aan de Ossenmarkt. Voor de loop van de gebeurtenissen volgen we hier de beschrijving door een van hen, de Zwolse onderwijzer H.J. van der Vegt.²²

'Voor deze bijeenkomst kon men toegang krijgen door het teekenen van de volgende verklaring: 'Vergadering tot regeling der organisatie van alle democratische socialisten, d.w.z. van diegenen, die zoowel op politiek als op economisch gebied het gemeenschappelijk bezit der productiemiddelen nastreven en die dus ook het kiesrecht willen veroveren en gebruiken als wapen in den klassenstrijd.' Deze formule werd door 54 personen, uit

Advertentie in het Adresboek voor Zwolle van 1891.

alle deelen van ons land afkomstig, geteekend en met dit groepje personen zag de SDAP het licht.

Op deze vergadering presideerde Vliegen. Twaalf jaren had hij in de oude SDB meegestreden: 'Dan kost het moeite u los te scheuren. Maar nu dat eenmaal is gebeurd, dienen de handen aan het werk geslagen, om ons te redden uit het moeras van begripsverwarring en onzekerheid, waarin we zijn verzeild geraakt.' Een bestuur werd gekozen en een programcommissie benoemd. Toen Vliegen de vergadering sloot gingen de aanwezige mannen overeind en hieven het oude vrijheidslied aan. Met nieuwe moed beziel verlieten de aanwezigen lokaal Atlas.

De reacties op de geboorte van de nieuwe partij waren zeer divers. De oude strijdmakkers van de SDB spraken er smalend over – van hen is de spotnaam 'De Twaalf Apostelen' afkomstig, die al spoedig een geuzennaam werd. Zij verspreidden naderhand het gerucht dat een deel van de kersverse SDAP'ers zich na afloop van de constituanten in hotel De Zon op de Grote Markt aan drank te buiten was gegaan. En dat in kringen waarin de onthouding een der meest heilige principes was en waar men overigens – zoals Van der Vegt schrijft – zich op bijeenkomsten slechts de goedkoopste drank kon permitteren: melk. Voor een stuiver het glas. Opmerkelijk veel aandacht besteedde de

Ontwerptekening voor de verbouw tot garage door H. de Nie, 1920. (Gemeentearchief Zwolle).

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant aan de zaak. Dat gold zowel de oprichting als de daaropvolgende manifestatie voor afschaffing van het privé-bezit, waarmee de Twaalf hun initiatief hadden weten de combineren. Ook de plaatselijke afdeling, die nog dezelfde dag tot stand kwam en zijn eerste openbare vergadering op 3 september d.a.v. hield, kon rekenen op een zekere welwillende aandacht.²³ Daarmee was men er uiteraard nog lang niet. De Zwolse SDAP'ers van het eerste uur – onder wie behalve Van der Vegt ook mede-oprichter Levie Cohen en de 'dertiende apostel' Izaak Os – zouden tot na de eeuwwisseling kampen met organisatorische, financiële en politieke problemen. Onder de laatste was zeker het lange uitblijven van de kiesrechthervorming. Pas in 1903 werd de eerste SDAP'er in de gemeenteraad gekozen, de spoorman Klaas Admiraal, die na de rampzalig verlopen Spoorwegstaking zijn baan en zijn zetel kwijtraakte. In 1907 kwam Henk Sneevliet in de raad. Later zou deze als communist en verzetsstrijder internationale bekendheid verwerven.²⁴

Hoe het De Atlas verder verging

Tijdens de staking van 1903 moet De Atlas als een soort permanent vergadercentrum hebben gefungeerd.²⁵ Weinigen binnen de socialistische beweging hadden toen kunnen bevroeden, wat voor bestemming het twintig jaar later zou krijgen.²⁶ Nadat het door de eerste eigenaar, M. Oppenheimer, van de hand was gedaan, werd het verbouwd tot garage. Daarbij werd de houten vloer weggebroken en het niveau met een meter verlaagd, terwijl de gietijzeren kolommen waarop de verdieping rustte werden vervangen door stalen dragers.²⁷ De bovenwoningen werden gehandhaafd; zij werden toen al geruime tijd bewoond door de handelsbediende G. Meijer en de kunstschilder J.W. Meijer.²⁸ In 1934 vinden we het complex in handen van de Onze-Lieve-Vrouweparochie, die het als verenigingsgebouw in gebruik heeft genomen. Het is de hoogtij van de verzuijing; de dan veertigjarige SDAP-afdeling beschikt eveneens over een eigen gebouw, Palvu, op de Eekwal. Aan deze naam is geen hang naar de klassieke oudheid of poetische toekomstverwachting

De op 25 augustus 1984 geplaatste gedenksteen, ontworpen door de Zwolse beeldhouwer Walraed Cremers (foto: F.D. Zeiler).

meer af te lezen – ze is eenvoudig een afkorting van de leuze 'Proletariërs aller landen, verenigt u!'

Weer een halve eeuw later zijn de meeste zulen omgevallen of afgebrokkeld en heeft ook het aloude lokaal op de Ossenmarkt een nieuwe, bedrijfsmatige bestemming gekregen. De huidige eigenaar, de markiezenfabrikant Runhaar, verleende in 1984 echter gaarne zijn medewerking tot plaatsing van een gedenksteen. Hopelijk brengt deze de voorbijganger tot het besef, dat Zwolle niet alleen de stad is van de patriotten en de liberalen, maar ook van die andere belangrijke politieke stroming in de geschiedenis van onze democratie.

Noten

1. 1894-1904, *Gedenkboek bij het tien-jarig bestaan der SDAP* (Amsterdam 1904) 71.
Jos Perry, 'De jaren 1894-1919' in: M. Brinkman e.a. (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 10.
2. Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle II* (Zwolle 1961) 265. Vgl. P. Sprenger, *De SDAP in Zwolle, 1894-1914; een onderzoek naar het socialisme in 'de provincie'* (Scriptie UvA, Amsterdam 1979) 4 en noot 17.
3. De Vries, 261-262.
4. Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 18 juni 1889. Als voorbeeld van een recente studie over deze omslag van liberaal naar verzuild-confessioneel noemen we: D.J. Wolffram, *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie stad. Harderwijk 1850-1925* (Amsterdam 1993).
5. GAZ AA202-01555, Ingekomen stukken B&W, nos. 1788 en 1821, 1 en 8 sept. 1883.
6. Een en ander blijkt uit de kadastrale gegevens, in afschrift aanwezig op het Gemeentearchief Zwolle; [sectie F no. 1513] was in 1832 eigendom van J.M. van Rhijn, griffier der Staten, op wiens naam vanaf 1854 ook Ossenmarkt 9 [sectie F no. 1514] stond. Marcus Oppenheimer, die elders in de Voorstraat op no. 35 woonde, verwierf no. 17 in 1878 van de weduwe van Van Rhijn, E. Nilant. De transactie tussen Disselhof en Oppenheimer, die in 1883 moet hebben plaatsgevonden, is voorzover we konden nagaan niet notarieel vastgelegd (althans niet in Zwolle). Zoals gebruikelijk vermelden de kadastrale leggers de sloping pas in 1884 en de opbouw in 1885, d.w.z. naar de (officiële) toestand van het voorafgaande jaar.
7. POZC, 31 dec. 1883; *ibid.* 5, 7-12 en 14 jan. 1884, alle advertenties onder de kop 'Opening Atlas'.
8. Het ook voor die tijd opmerkelijke pand wordt genoemd in de *Geïllustreerde Gids voor Zwolle en omstreken* (Zwolle 1895) 35.
9. Het met de pen bijwerken is vastgesteld door N. Holzschcherer aan de hand van het origineel van de foto (IISG, Arch. Schaper 2). Uit de POZC (noot 7) blijkt duidelijk, dat de naam van den beginne af is gebezigd. Vanaf 15 jan. 1884 wordt het etablissement in advertenties echter tevens aangeprezen als 'Hotel-Café Atlas.' Ook een advertentie in het *Adresboek Zwolle* van 1891 (adv.pag. I) spreekt van 'Hotel Atlas.'
10. GAZ, Bouwtekeningen uit het archief van Bouw- en Woningtoezicht, Ossenmarkt 9, augustus 1920.
11. *Adresboek 1891*, Wijk A nos. 122 en 122a; *Adresboek 1896*, Wijk A 122a (hierin m.b.t. A 122 mogelijk een verwisseling met een ander etablissement). In 1896 wordt het pand Voorstraat 17 geëxploiteerd door A.M. Goene onder de naam 'Hotel Café Centraal' (adv. t.o. pag. 149).
12. POZC 23 jan., 20 mrt. en 4 aug. 1884; 15, 22 en 23 sep. 1886; 30 juli 1887.
13. We vonden de volgende vermeldingen in de index op de POZC [BC = Buitensocieteit; DA = De Atlas; DD = De Dageraad; NW = Nieuwe Werk; Od = Odeon; po = plaats onbekend]:
Vitus Bruinsma: 7 mei 1889 [DA]; 20 mrt. 1893 [DD].
F. Domela Nieuwenhuis: 20/25 nov. 1884 [DA]; 29/30 juni 1885 ('Recht op arbeid of niet') [DA]; 30 juli/2 aug. 1892 [DD].
W. Drucker: 3/6 oct. 1891 [BS].
J.A. Fortuyn: 20/26 aug. 1885 [DA]; 30 juli/2 aug. 1892 [DD].
J.A. Geel: 8 sept. 1892 ('over zijn gevangenschap en over socialisme') [DD].
A.H. Gerhard: 8 jan. 1891 [DA]; 23 apr./2 juni 1891 [BS].
W.P.G. Helsdingen: 14 nov. 1891 [DA]; 13/16 feb. 1892 ('over Christendom en Socialisme') [DA]; 25 apr. 1893 [NW].
L.M. Hermans: 30 juli en 2 aug. 1892 [DD].
H.H. van Kol: 14 juni en 21/25 juli 1893 [DD].
P.J. Troelstra: 5 sept. 1891 [BS]; 25 apr. 1893 [NW].
S. van Veen, Christen-socialist: 16 jan. 1892 [DA].
14. Als noot 13:
F. van Gheel Gildemeester: 7 feb. 1890 ('Het streven der socialisten') [Od].
H. Goeman Borgesius: 16 jan. 1888 ('over socialisme') [Nut]; 16 feb. 1889 [Od].
B.H. Heldt: 11/19 nov. 1889 [DA]; 28 nov. 1892 [DA].
H. Schaepman: 12/16/17 jan. 1885 [Od]; 13 jan. 1886 ('over Socialisme') [po].
15. POZC 30 juli/2 aug. 1892. De Vries (als noot 2), 261-262 geeft er echter een wel heel weinig vleiende beschrijving van. Vgl. Sprenger par. 2 noot 10, waarin hij suggereert, dat zaalhouders Domela na 1884 niet meer wilden toelaten. Deze bewering is vermoedelijk ontleend aan de memoires van H.J. van

- der Vegt, *De Klop op de Zwolsche deur*, afl. 2 (zie verder noot 22). Deze boycot zal – gezien de leemte in de in noot 13 weergegeven sprekerslijst – vooral in de jaren 1886 tot en met 1888 hebben gespeeld.
16. Sprenger par. 2 geeft een helder overzicht van de voorlopers van de moderne vakbeweging en hun Zwolse afdelingen.
Coöperatieve: POZC 19 apr. 1886 (eerst vermelde vergadering in De Atlas.
Ver. tot Bevordering: POZC 6 jan. 1883 (oprichting), 10 mei 1886 (eerste vergadering in De Atlas).
AZVV vergadert aanvankelijk bij Van Hille (POZC 11 nov. 1886), besluit in 1887 voortaan in De Atlas bijeen te komen (POZC 12 sept. 1887).
De eerste vermelding van een toneelavond onder auspiciën van de AZWB vonden we in de POZC van 18 mrt. 1890, de eerste aankondiging van Werkmans-Eer (met bal na!) op 29 jan. 1891. Over het 20-jarig bestaan: POZC 27 aug. 1894. Ook de toneelvereniging Onderling Genoegen had overigens zijn uitvoeringen in De Atlas (bv. POZC 4 nov. 1890).
17. POZC 25 feb. 1885; vgl. *ibid.* 8 sept. 1884, verslag van een 'volksvergadering voor algemeen stemrecht', de dag daarvoor gehouden in de zomertent van café Van Hille aan de Beestenmarkt. Voor deze vereniging sprak W.P.G. Helsdingen op 13 februari 1892 (zie noot 13). De oprichtingsdatum stemt niet overeen met de door Van der Vegt, 'De klop...' afl. 2 vermelde feiten (zomer 1889).
18. POZC 3 mei 1886; *ibid.* 16/18/22 feb., 9 mrt., 8 juni en 4 sept. 1889. De eerste vermelding van een bijeenkomst in De Atlas is van 14 feb. 1890. De Vereniging tot Afschaffing bleef overigens bestaan (POZC 22 aug. 1891), terwijl zich als derde drankbestrijder de Nationale Christelijke Geheelonthoudersvereniging aandiende (POZC 6 nov. 1891). De vestiging van de leeszaal en het bier- en koffiehuis (bier werd niet als sterke drank beschouwd) wordt vermeld in de POZC van 29 mrt. en 11 apr. 1892; vgl. 17 oct. 1892. Uit een bericht van 9 jan. 1893 blijkt, dat men hier ook 'volksvoordrachten' hield.
19. Oprichting Leger des Heils: POZC 8 mrt. 1890; zondagavond-bijeenkomsten in De Atlas: *ibid.* 19 apr. 1890.
Oprichting Middernachtzending: POZC 5 sept. 1891; bijeenkomst in De Atlas: *ibid.* 23 juli 1892.
Oprichting Zwolsche Arbeidersbond: POZC 8 jan. 1891; voor deze bond sprak later dat jaar Wilhelmina Drucker (zie noot 13).
20. Fortuyn, Gerhard en Helsdingen hadden er gesproken (zie noot 13); Troelstra en Van Kol waren elders in Zwolle opgetreden.
De Zwollenaren Cohen en Van der Vegt kenden het lokaal uiteraard vanouds. De overige vijf oprichters waren F. van der Goes, H. Polak, J.H. Schaper, H. Spiekman en W.H. Vliegen.
21. POZC 13 oct. 1894.
22. H.J. van der Vegt, 'De Klop op de Zwolsche Deur. De Zwolsche arbeidersbeweging in het laatst der 19de en het begin der 20ste eeuw', *Zwolsch Nieuws- en Advertentieblad* 10 oct. 1931 – na 8 sept. 1932, 25 afl. Aanwezig op het IISG te Amsterdam, Kleine Persoonlijke Archieven z.nr. Met dank aan B. Hijma voor het terugvinden van dit voor Zwolle zeer interessante ego-document.
23. POZC, 28 aug. en 6 sep. 1894.
24. Van de meeste pioniers in SDB en SDAP zijn levensbeschrijvingen opgenomen in het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland I-V* (Amsterdam 1986-1992). Wij noemen: Levie Cohen (1864-1933), I 28-30 [B. Reinalda]; Helmig Jan van der Vegt (1864-1944), II 161-163 [C. van Dijk]; Hendricus Josephus Franciscus Marie Sneevliet (1883-1942), I 111-119 [F. Tichelman]. Over Klaas Admiraal: Sprenger, 11-15. Over Izak Os: W. Cornelissen, Izak Os (1870-1943). *Zwols Historisch Tijdschrift* 9 (1992) 47-50.
25. Van der Vegt, *De Klop...* afl. 15 [= 16].
26. Kadastrale gegevens, als noot 6.
27. Als noot 10. Eigenaar was toen H.A.H. Derksen, die het tesamen met de panden Voorstraat 13-15 had verworven. In 1934 vinden we echter weer de combinatie met Voorstraat 17.
28. *Adresboek* 1903 en 1919.

Een gewone jongen in Zwolle

Willem Boxma

Als ik na aankomst op station Zwolle via de Groeneweg de Verenigingstraat ben ingewandeld, schijnt mij niets veranderd sinds de dag in 1928 toen ik als kleine jongen inwoner van de stad werd. Het verrast me de straat gepleveid te zien met hetzelfde onberispelijke mozaïek van grijsblauwe waaltjes van toen; alleen was het trottoir ook met die klinkertjes belegd. Staande voor de woning met het rijtjesnummer 33 probeer ik heimelijk een blik naar binnen te werpen. Aanbellen durf ik niet. Moet ik tegen de bewoner zeggen: 'Vijfenzestig jaar geleden heb ik hier gewoond, mag ik nog eens binnen komen kijken?'. Hij zal me zien aankomen! Ik neem daarom maar aan, dat de alkoof tussen voor- en achterkamer, die tegelijk diende als slaapkamer voor een logé die komen mocht en als bergkamer voor alles-en-nog-wat, wel bij de aanliggende kamers getrokken zal zijn. En de keuken heeft natuurlijk ook een heel ander aanzien dan destijds. Toen we er kwamen wonen deugde het granito aanrechtblad niet. Vader vroeg een granietwerker om raad. Die verscheen en bleek een Italiaan te zijn met een imposant stuk gereedschap onder de arm. Met de moker gaf hij een zodanig fikse dreun op het aanrecht, dat er een boeiend lijnenspel aan scheuren te bewonderen viel. 'Elemale nikse waard', was zijn conclusie, 'moete nuwe gemaak wor'. Een oplossing die zelfs voor mij voor de hand lag. Voor hij aan het karwei begon, bond hij bij wijze van schort een cementzak om zijn middel en zijn vriendelijke zuidelijke oogjes in mijn richting wendend, zei hij: 'Ikke net diensmeissie'.

Het primitieve 'huuske', zoals wij het bleven noemen, is nu ongetwijfeld omgebouwd tot een keurig betegelde ruimte waarin de bank met het gatdeksel en het eronder geschoven tonnetje door een modern watercloset zijn vervangen. Dat volle tonnetje werd op gezette tijden door personeel

Willem Boxma als back (links van de keeper) in het PEC-junioren elftal, dat in 1936 in een onderlinge competitie kampioen werd (foto: Willem Boxma).

van de gemeentereiniging gehaald en tegen een lege omgewisseld. De tonnetjesmannen kwamen daartoe met paard en wagen voorrijden. Op een van hun schouders rustte een leren zadel, dat met een riem over borst en rug op z'n plaats werd gehouden. Ze slingerden de ton met inhoud op dat zadel, droegen die met één arm rechtop houdend, via keuken, kamer, gang en voordeur behoedzaam naar de wagen om vervolgens, met eenzelfde manoeuvre een leeg exemplaar terug te plaatsen. Een keer heb ik het mis zien gaan. Bij de burens nog wel. De stakker – mijn god, je zult maar gebukt onder tonnen met stront je schrale dagelijkse boterham moeten verdienen! – de stakker dus gleed uit over een gangmatje en de toninhoud spatte uiteen op de vloer en tegen de wanden. Het zou je maar gebeuren! Of je bewoner was of tonnetjesman, 't was voor beiden even erg. Wie de troep heeft opgeruimd, weet ik niet. 't Lijkt me een

taak voor diezelfde gemeentereinigingsdienst te zijn geweest.

Vader was bij de spoorwegen en – zoals bij dat bedrijf niet ongebruikelijk – overgeplaatst van ons vertrouwde Heerenveen naar Zwolle. Wij, en vooral mijn moeder en ik, voelden ons vreemdelingen toen we onze intrek namen in het rijtjespand nummer 33 in de Verenigingstraat. Mijn ouders hadden het huis gehuurd, nadat een opdringerige ‘makelaar’ hen half Zwolle had rondgeleid met als doel bezichtiging van woningen met een aan de deurpost getimmerd bordje ‘te koop of te huur’. Er moet weinig keus in de kleine provinciestad zijn geweest en het moest natuurlijk ook van een vast spooresalaris betaalbaar zijn. En zo was uiteindelijk genoeg genomen met Verenigingstraat 33.

Al op de dag van aankomst – de inboedel kwam met een spoorwagon na – realiseerden we ons dat wij ons als Friese plattelanders aan het Zwolse stadsleven zouden moeten gewennen. Vader sprak redelijk Hollands – ‘Hooghaarlem-

merdijks’ werd in Friesland spottend gezegd – moeder sprak gemengd, ofwel veel Fries en weinig Hollands en ik had nooit anders dan Fries gesproken. Tijdens het gedoe van het verhuizen vonden we gelukkig aanspraak bij het gezin van een collega van vader die verderop in de straat woonde. Ook Friezen. Volgens moeder moet ik daar al zeer vroegtijdig het verlangen naar het vertrouwde Heerenveen terug te keren kenbaar hebben gemaakt. Verscholen onder de eettafel zou ik hartschtelijk mijn en moeders wens hebben uitgesproken: ‘k Wol wer nei myn âld hûs werom’. Waarop zij mij troostte met het advies ‘myn duumke’ maar in de mond te steken.

Later bleek er nog een baken in de Verenigingstraat te bestaan. Op de hoek met de Groeneweg dreef Brandsma een kruidenierswinkeltje. Brandsma, de naam zegt het al, was ook een Friese immigrant, nota bene afkomstig van Heerenveen. Of het zo zijn moest! Brandsma’s winkel was voor ons wat nu de winkel van een Turk voor Turkse landgenoten betekent. ’t Was niet alleen voor boodschappen dat moeder bij Brandsma binnenging.

Aan initiatieven om iets te verdienen was in de crisisjaren geen gebrek. Hier heeft een fotograaf die met een paardje rondtrok, een foto gemaakt in de Paverstraat, op de hoek met de Goudsbloemstraat (foto: Willem Boxma).

Vader meende dat wij ons aan de gewijzigde omstandigheden moesten aanpassen. Hij vond dat zulks gemakkelijker zou verlopen, als wij ons best zouden doen ons, in elk geval buiten de deur, zoveel mogelijk in het Hollands uit te drukken. Integreren dus! Hij vond het, geloof ik, een beetje gênant als wij hem op straat in ons 'boerentaaltje' aanspraken. Dat advies gold vanzelfsprekend niet bij ontmoetingen met eigen landslui. In dat geval kon hij geen Hollands woord over de lippen krijgen. Toch moesten mijn broer en ik voortaan 'vader' tegen hem zeggen in plaats van het ingeroeste 'heit'. Hij kreeg maar voor de helft zijn zin: hij kon de aanspreektitel 'Va' krijgen en verder gingen we niet. En wat onze moeder betreft, het ons nietszeggende 'moeder' kregen we helemaal niet door onze kelen. We weigerden ook concessies tot aan de helft te doen. Dus ook geen 'moe'. Ze bleef voor ons haar leven lang 'Mem', jawel met een hoofdletter.

Mem heeft zich in Zwolle nooit thuis gevoeld. De Zwolse sfeer bleef haar vreemd en dat niet alleen vanwege het dialect, dat toen nog algemeen in de stad en daaromheen werd gehoord. We waren gewend geweest, dat familie, burens, kennissen en leveranciers en ander goed volk vrijelijk door de achterdeur binnenkwam. Hier was het anders. Hier was achterom gaan niet mogelijk. Moest je bij iemand zijn, dan hoorde je aan de voordeurbel te trekken of op een knopje te drukken en te wachten tot er iemand in de deuropening verscheen. Mem vond het echt erg, als op het bellen of schellen niet eens de deur geopend werd en zij via een piepklein luikje dat ook nog eens beveiligd was met kruiselings traliewerk, waarachter het gelaat van de bewoner of bewoonster ternauwernood zichtbaar was, te woord werd gestaan. Ze voelde zich dan zo ongeveer als een non die haar bezoek niet verder mocht toelaten dan tot de kloosterpoort. In zo'n situatie – zij soms bij regen en kou op de stoep, vóór het luikje, en de ander beschut achter het traliewerkje – kon de conversatie soms lange tijd in beslag nemen.

Het lieve mens heeft naar 'Fryske groun' terugverlangd zolang ze in de hoofdstad van Overijssel heeft gewoond, voortdurend levend in de

hoop dat ze eens naar het Heitelân kon terugkeren. Het is er nooit van gekomen. In 1956 werd ze zwaar ziek overgebracht naar een specialistisch ziekenhuis in Amsterdam. Ze stierf in die veel grotere stad. Een stad waarin ze tijdens haar leven nooit een stap heeft gezet.

Wij kinderen, waren soepel genoeg om ons bij het Zwolse leven en het daarbijbehorende 'taoltien' en bij de kinderen in de straat en op school aan te passen. We speelden voetbal op straat. Ja, wat speelden we op straat niet? We hoepelden, we hinkelden, we tolden, we reden auto met het onderstel van een afgedankte kinderwagen.

Voetballen op straat deden we als er geen 'tute' in zicht was, want 't was verboden. Je moest dus wel op je qui-vive zijn. De bal was self-made, een prop van samengeperste kranten, bijeengehouden door een strakgespannen touwtje of rekbare ringetjes geknipt uit een afgedane binnenband van een fiets. Het nadeel was dat de nepbal niet stuiten kon, niet weerbestendig was en maar een beperkte gebruiksduur had. Waarom geen echte bal? Die waren toen misschien nog niet te koop en als dat wel het geval was, waren ze hoogstwaarschijnlijk te duur voor ons gewone jongens.

Voetballen met een 'echte' bal, dat wil zeggen een die van leer was, kon je alleen doen door je bij een voetbalclub aan te sluiten. Je kon kiezen tussen PEC, ZAC en Zwolsche Boys, tussen welke aanhangers een danige rivaliteit heerste. Mijn broer en ik waren voor PEC, dat in de eerste klasse van de competitie speelde. Was het lot een seizoen lang PEC onwelgevallig geweest en was de club veroordeeld tot degradatie naar de tweede klas, dan kon je er op rekenen dat de jeugdige fans van ZAC en Zwolse Boys je de dag na de rampzalige zondag, niet zonder leedvermaak, nazongen:

P.E.C., daar ga je
Naar de tweede klas,
Omdat er in de e-e-e-r-s-t-e
Geen plaats meer voor je was!

Voetballen was niet onze enige favoriete sport. Zo nu en dan gingen we naar de wielersbaan achter café-uitspanning Urbana aan de Almelose straatweg. Ik heb er het succesvolle koppel Pijnenburg-Wals, winnaars van de Zesdaagse, nog rondjes

zien trappen. De exploitatie kon waarschijnlijk op den duur niet uit. Na een niet al te lang bestaan werd de kostbare velodroom dan ook afgebroken.

Met het begin van de jaren dertig was de alom gevreesde crisis doorgebroken en menigeen ging de gevolgen aan den lijve ondervinden. Het aantal stempelaars groeide. Veel werklozen probeerden een centje extra te verdienen. Dat diende met voorzichtigheid te gebeuren, want het moest natuurlijk meestal buiten 'de steun' en de werkverschaffing om. De controle op het onwettig bijverdienen was streng en onberekenbaar. Velen werden gedwongen tot arbeid waarvoor ze helemaal de opleiding niet hadden of waarvoor ze altijd de neus hadden opgehaald.

En wie bijvoorbeeld muziek in het openbaar ten gehore wilde brengen, had daarvoor bovendien een gemeentevergunning nodig. Nog zie ik die stumperd van de Assendorperstraat de Verenigingstraat binnenkomen. Hij was als keurig burgerman gekleed en moet, neem ik nu aan, kantoorbediende zijn geweest. Maar hij kan even goed

een werkloos musicus geweest zijn. Dat was zelfs waarschijnlijker, ook al bespeelde hij een simpele blikken fluit en beperkte hij zich tot de populaire melodietjes van die dagen. Onrustig hield hij, onderwijl schelle tonen uit zijn instrument blazend, de blik op de huisdeuren en straathoeken gericht. Af en toe onderbrak hij het spelen om de toegeworpen munten – meestal centen en een enkele keer een twee-en-halve-centen-stuk – van de straat te rapen. Op een dag was de fluitspeler nauwelijks de eerste huizen gepasseerd, had hij amper de eerste regels van het volgende nummer verwerkt, of daar bewoog de straatagent zich statig en vooral autoritair op zijn rijwiel de straat in en veraste de fluitist in zijn muzikale activiteit. Deze onderkende bliksemsnel het aankomend onheil en terwijl een verlate cent aan zijn voeten voortrolde, staakte hij zonder omhaal zijn recital, liet het instrument onder zijn jas verdwijnen en liep onverschillig door alsof hij doodgewoon een wandelingetje maakte. Jammer, vergeefs. De hooggezeten 'tute' van de Zwolse politie haalde hem in. Even verwachtte ik nog, dat het mededogen het van het plichtsbefef zou winnen. Maar nee, de tragedie moest zijn loop hebben. Het gezag, zetelend op het rijwielzadel, één voet op de stoeprand, de ander steunend op een pedaal, graaide tergend langzaam een boekje uit de binnenzak van het uniform. Heeft meneer een vergunning om muziek in het openbaar ten gehore te brengen? Nee, meneer kan geen vergunning tonen. Spijtig, maar dan is meneer in overtreding. Zou de opbrengst van een dag clandestien fluiten de boete gedekt hebben? En zou er iets zijn overgebleven voor vrouw en kindertjes? Merkwaaardig dat die vraag mij zestig jaar later nog kan bezighouden.

Uiteraard kwamen er ook muzikanten door onze straat die wel over een openbare speelvergunning beschikten en dus door de surveillerende agenten na controle ongemoeid werden gelaten. Ze hadden alvorens het begeerde papiertje in ontvangst te mogen nemen op het politiebureau voorgespeeld. Het hing dan of van hun muzikale talent of van het auditieve vermogen van de dienstdoende diender af, of ze de stad met hun klanken mochten opluisteren.

De vader van Willem Boxma leert een neefje fietsen voor het huis in de Papaverstraat (foto: Willem Boxma).

Bekend en vooral geliefd bij kinderen was Ome Keessie, al of niet genoemd naar een populaire radiofiguur. Hij droeg een gitaar bij zich met aan de hals van het instrument een omhoogstekende spaak. Aan het eind daarvan was een mondharmonika geklemd, zo hoog dat die precies de mond van de speelman bereikte. Op die manier

kinderen achter zich aan, gelijk de rattenvanger van Hameln.

Een meer zeldzame figuur in het muzikale straatwerk was de zonderling die langs kwam met een kleinschalig orkest aan zijn lijf. Op zijn hoofd droeg hij een metaalachtige punthoed waarop in drie omgangen belletjes waren gemonteerd. Op zijn rug torste hij een grote trom waarvan het slaghout met een koord met een van zijn hielen was verbonden. Tussen beide handen drukte hij een trekharmonika open en dicht. Zijn hoofd schuddend, zijn voet zo nu en dan naar voren schoppend en met zijn vingers de knoppen van de harmonika beroerend, ontstond – achteraf gezien verbazingwekkend – een op elkaar afgestemd samenspel. En dan presteerde de man het ook nog erbij te zingen. Als iemand op een openbare speelvergunning aanspraak mocht maken, was hij het wel.

Een echte band was die van het groepje Volendammers. Nou, Volendammers? Ze droegen in elk geval Volendamse kostuums. Twee mannen sleepten een drumstel met zich voort. Met de haast vanzelfsprekende accordeon, soms twee of drie, een trompet, vaak nog een viool of een ander instrument erbij, stelde het straatorkest zich op rond het drumstel op de stoep en begon zijn muzikale kunnen ten beste te geven. Eén hunner zong door de spreektrompet de bekende liedjes van die jaren – je zag zijn mond aan de binnenkant achteraan open en dicht gaan -, terwijl een Volendams vrouwtje compleet in witte klompjes met de mand langs deuren en omstanders ging.

De kleine muziekkunst is van de straten verdwenen; om van de individuele straatzanger niet te spreken. Zelfs het gekras van de ratel waarmee de vuilnisman de komst van de afvalkar aankondigde, wordt niet meer gehoord.

Wie had geld in de magere dagen van de jaren dertig? Menigeen kwam in de schulden: huurschuld, huurkoopachterstand, onbetaalde rekeningen. In de stad reed een man op een fiets rond. Hij was in dienst van een kantoor dat het innen van achters-tallige betalingen op zich had genomen. De invorderaar stond in de stad spoedig bekend als 'de man met de rode pet', naar het hoofddeksel dat hij

Willem Boxma in korte broek en hoge veterschoenen, staand voor de deur van school X aan de Molenweg. Op de lei staat 'Herinnering aan mijn schooljaren 1932-1933' (foto: Willem Boxma).

kon Ome Keessie, van wie de burgerlijke standnaam mij nooit bekend is geworden, tegelijk blazen en pingelen. Kinderen zagen hem graag komen en hij genoot zichtbaar als hij, ietwat gebogen naar het grut, zijn melodietjes liet horen; vaak waren het kinderliedjes die volop werden meegezongen. Nog milder werd zijn glimlach als vertederde moeders van hun waardering voor het geboden tafereel in klinkende munt deden blijken. Was alles van de straat geraapt, dan zwaaide hij zijn hoed ten afscheid en trok verder met een stoet

droeg. De rode pet gaf letterlijk kleur aan zijn functie. Waar de rode pet verscheen wist iedereen de schade en schande van hem of haar die ook na herhaalde aanmaningen in gebreke bleef te betalen. En wie nog niet op de lijst van de rode pet stond, kon zich gewaarschuwd achten en zien hoe zo iemand werd aangepakt.

loop van de gebeurtenis volgden, boven een raam openschuiven. Een arm stak naar buiten, de hand eraan omvatte een pot met geranium. Gejoel ging op uit de omstanders die begrepen wat ging gebeuren. De hand liet de pot met plant los en die kwam welgericht op de argeloos wachtende rode pet terecht. Uit die richting hoefde hij beslist geen

De tweede of derde klas van de lagere school aan de Molenweg, omstreeks 1933. Achter in de klas staat jufvrouw Viehof (foto: Willem Boxma).

Op zekere dag – schrijven we 1934 of daaromtrent? – kwam de man met de rode pet de Verenigingstraat in rijden. Wij jongens, maar zeker de ouderen zagen hem, over wie al zoveel gerucht vooruit was gegaan, komen. Iedereen vroeg zich af wie in onze straat het fenomeen op zijn orderbriefje had. Hij stapte af bij de woning van twee samenwonende oudere dames en trok aan de koperen deurbelknop. Toen er niet gereageerd werd, deed hij dat nog eens en nog eens. Toen zagen wij, de buurtgenoten, die in een kring de

betaling, en zeker niet in natura, te verwachten. Nadat hij zijn petje had afgeklopt, pakte hij vliegensvlug zijn fiets en verdween naar een volgende klant.

Na enkele jaren Verenigingstraat verhuisden we naar de Papaverstraat. We waren de eerste bewoners van een gloednieuw huis, nummer 14. We konden ons geluk en ons comfort niet op. Een huis zonder tonnetjesprobleem, maar met een 'huuske' dat je met gerechtvaardigde ijdelheid een

'toilet' mocht noemen. Op de dag van verhuizing instrueerde vader ons de werking. Als je je, als jongen zijnde, tot een kleine beperkte, deed je de zitting – een bril heette dat – omhoog, bij een grote kon die op z'n plaats blijven. Als je klaar was, zo sprak vader, trok je aan het touw met de knop aan het eind en dan gebeurde het wonder. Reutelend kwam water te voorschijn dat de hele santekraam in een krachtige stroom wegspoelde. Een wonder van techniek dat ik nooit tevoren had beleefd. En het wonder werd bovenwonder toen ik hoorde dat de bak boven de pijp zich helemaal uit zichzelf weer met water vulde. Klaar voor een volgende reiniging. 't Was niet te geloven. We voelden ons opeens tot de elite behoren in dat huis met het watercloset, de grote ramen aan de straatkant, liefst vier slaapkamers en een tuin voor en achter. Zelfs moeder begon iets goeds te zien in Zwolle!

Van de vriendjes in de Papaverstraat herinner ik mij alleen Henkie. Hij woonde in het huis recht tegenover het onze. Henkie's ouders waren katholiek. Zeg maar rustig; ze waren roomser dan de Paus. Tegenwoordig kom je dat nog maar zelden tegen. Ga maar na. Zie je in Zwolle's straten nog de paters Dominicanen lopen, twee aan twee, voeten in sandalen en de handen gevouwen onder hun zwart-op-witte pijpen? Nee toch? En de zwart gecamoufleerde nonnen, het gelaat spiedend onder witte hardgesteven kappen, vele malen meer afgeschermd van de wereld dan een merrie met oogkleppen. Tegenwoordig kun je niet eens meer zien dat het paters en nonnen zijn. Een specifiek beeld gaf het wel aan de stad.

Terug naar Henkie, van wie ik zei dat het gezin waartoe hij behoorde, het goede roomse leven leefde. Zijn vader deed altijd gedwee zijn hoedje af als hij, te voet of op de fiets, de deur van een katholieke kerk voorbij ging; een eerbetoon aan hetgeen achter de zware deur was opgesteld.

Henkie had bij mij thuis mijn boeken gezien. Boeken die hem enorm boeiden, temeer omdat die bij hem thuis niet werden getolereerd. Ze werden trouwens ook geweerd uit het bibliotheekje van onze lagere school. De gezapige Dik Tromboeken konden er mee door, maar avonturen van schalkjes als Pietje Bell bepaald niet; die zouden ons op het verkeerde pad brengen. Henkie ver-

slond dan ook de schelmenstreken van Pietje Bell en consorten op mijn kamertje. Omdat hij de verschillende uitgaven bij mij thuis onmogelijk kon uitlezen, smokkelde hij ze verstopt onder zijn bloes zijn ouderlijk huis binnen. Eens beloofde hij mij spannende lectuur aan mij te zullen uitlenen.

Wat Henkie mij enkele dagen later tot lering en vermaak bezorgde, ging mijn pril religieus voorstellingsvermogen ver te boven. Er was weinig tekst in te verteren: illustraties destemmeer. Prentjes waarop Onze Lieve Heer stond, getooid met een weelderige diepzwarte baard, reikend tot onderaan een smetteloos glanzende jurk. En in zijn nabijheid natuurlijk altijd de jongensachtige Jezus met vleugels op de rug van wat ik als een nachtjapon zag, de handjes gevouwen en de nimbus flonkerend achter een wildbehaard hoofd. Om hem heen fladderden engeltjes, gezegend met dikke biljetjes en doorvoede buikjes. Ik vroeg me af hoe die tere vleugeltjes zulke bovengewichtse kindertjes in de lucht, en nog hoger tot in de hemel, konden houden. De bijschriften waren kennelijk bedoeld om de met verleiding bedreigde jeugd op het kuise pad te houden, tot aan de dag waarop ze in gezelschap van de twee heilige figuren zich met hun hapgrage biljetjes en rijstbuikjes onder twee vlerken in een eeuwig leven mochten laten voortwiegen.

Ik heb de boekjes netjes aan Henkie teruggeven. Ik had ze heel mooi gevonden, zei ik maar. Henkie vroeg of hij mijn boeken nog even mocht houden. Er was niet zoveel gelegenheid tot rustig lezen, zei hij. Doordat we later opnieuw verhuisden, verloor ik Henkie uit het oog. Jaren later, op de dag van Zwolles bevrijding in april 1945, zag ik hem plotseling terug. Hij droeg een blauwe overall en om één van zijn armen een band waarop de letters BS, Binnenlandse Strijdkrachten dus. Over zijn schouder bungelde wat onwenning een stengun. Dat mijn Pietje Bells tot Henkies onmiskenbare moed zouden hebben bijgedragen, lijkt me overdreven. Maar toen hij mij van onder een voor zijn hoofd iets te grote helm herkende en amicaal een hand tegen me opstak, drong een onweerstaanbare gedachte zich aan mij op: 'Verrek, hij heeft altijd mijn Pietje Bells nog'.

Een van mijn loopjes door Zwolle leidt bijna steeds door de Molenweg, waaraan mijn goede oude lagere school gelegen is. Het gebouw doet weer dienst als school. Binnen zal wel een en ander zijn aangepast. De twee zwart geverfde traliehekwerken aan weerszij van het schoolgebouw die vroeger de beide speelterreinen van de straat afsloten – links voor de kleintjes en rechts voor de hogere klassen – zijn blijven staan.

Op mijn tenen door de hoge vensters glurend, verwacht ik de houten schoolbanken ordelijk in de afgemeten rij te zien. Een ijdele hoop. Dat meubilair van toen, doelmatig voorzien van een gleuf voor potlood en kroontjespen en het metalen schuifje waaronder het inktpotje was verborgen, is natuurlijk als ouderwets opgeruimd. De robuuste met kachelglans opgepoetste kachel – 's winters in de vroege door de werkster opgestookt – waarboven we onze handen warmden en de wanten droogden, heeft zijn plaats moeten afstaan aan een radiator van de centrale verwarming. De schoolborden, toen zo bijdetijds omdat ze aan de wand toegeklapt en omhoog en naar beneden getrokken konden worden, zijn weg.

En waar is de grote kaart van Nederland gebleven? Die met elke provincie in een eigen kleur. Waarom Friesland met zijn weilanden en Limburg zijn heuvels in lila waren gekleurd en het met heide bedekte Drente juist weer in groen is mij nog altijd duister. En wat had ik graag de indrukwekkende platen met Jetses' visie op 'De inname van Dorestad door de Noormannen' en zeker 'De schandalige moord door de ontrouwe edelen op Floris de Vijfde' nogmaals aandachtig bekeken. Ze hangen er niet meer. Dat 'Een pasar op Java in Nederlandsch Oost-Indië' er niet meer prijkt, daar kan ik vree mee hebben. Want Indië, òns Indië welteverstaan, ligt verder weg dan ooit, ook al is de reisduur korter geworden.

Hoe dicht de kolonie, dichtertlijk de 'gordel van smaragd' genoemd, vroeger bij ons lag, was te vernemen in de zangles. Vaderlandsgevoelige liederen als 'Hoe zachtkens glijdt ons bootje' en 'Op de grote stille heide' werden aan de hand van een bekend zangbundeltje afgewisseld met droefgeestige melodieën afkomstig uit 'onze kolonie', bijvoorbeeld over een oude waringin in de scha-

duw waarvan kolonialen en planters zich het verlaten mistige Nederland herinnerden. Sterker nog: we zongen in het Maleis nota bene! Er staan me klanken bij als 'kasian si pato-ka-an' en 'teran boelan'. Ik weet niet meer hoe je ze schrijven moet. En wat ze precies beduiden? Ik betwijfel of zelfs mijn goede meester De Mik er iets van begreep.

Officieel heette de school aan de Molenweg School Tien, geschreven als School X. De X stond voor de tiende plaats in de nummering die de gemeente aanhield. Nooit sprak iemand van School Tien; je zag dat alleen op de rapporten staan. In de dagelijkse omgang werden lagere scholen genoemd naar het hoofd der school ofwel de hoofdonderwijzer, de autoriteit in de ogen van kind en ouders. Aldus werd altijd gesproken van de Willingschool, het kan ook Wielingschool geweest zijn. Ik heb meester Willing of Wieling nooit gekend. Hij was gepensioneerd of dood toen ik op School X als leerling werd ingeschreven. Namen en gewoontes hebben een taai leven. Meester Willing – ik houd het verder maar op Willing – was jarenlang aan de school verbonden geweest. En al was zijn plaats sinds jaren ingenomen door een boom van een onderwijzer met de naam Haarsma: het was en bleef de Willingschool.

Eigenlijk omvatte het gebouw twee scholen. Het voorste deel – dat ook als het achterste gezien kan worden, grenzend aan de Molenweg – was de Willingschool. Het andere deel dat aan de Assen-

Even uitblazen tijdens een schoolreisje in 1936. Onder toezien oog van meester De Mik word genoten van ranja met een rietje (foto: Willem Boxma).

dorperstraat lag, was een andere school en heette Nijdamsschool. De grote speelplaats naast het gebouw, begrensd door Molenweg en Assendorperstraat, was terwille van orde en scheiding met een zwart puntig hek in tweeën verdeeld. Elke school zijn eigen territorium. Wat dacht u!

Mijn onderwijzeres in de eerste drie klassen

De zevende klas van de lagere school op schoolreisje in 1937. Rechts op de foto staat meester Haarsma (foto: Willem Boxma).

was 'juf' Viehof. Ze was gehuwd, al wat ouder en heel lief voor ons kindertjes. Ze kon tegen de tijd van 5 december op het bord gemeidelijke Sinterklazen en grijnzende Pieten tekenen in vele kleuren pijpjeskrijt. Op een klassefoto van die dagen staat ze – als altijd innemend glimlachend – achter in het lokaal: liefdevol ons overziend die opgesloten zitten in de houten banken waarop lei, griffelen sponzedoos op gebruik wachten. Ikzelf zit overdreven rechtop, de armen over elkaar geslagen zoals destijds betamelijk was, alsof ik het nageslacht toch vooral wil laten zien hoe netjes, oppassend en gehoorzaam ik ben.

Een onvergetelijke periode op de Willingschool begon, denk ik, toen ik overging naar de vierde klas en onder de leerzame hoede kwam van meester De Mik. 'Meester' zeiden we tegen de onderwijzer en niet 'meneer' en we haalden het niet in ons hoofd hem met Jan of Piet aan te spreken, zoals ik dat kinderen tegenwoordig hoor doen. De kinderen in mijn klas kwamen voor het merendeel uit de – mag ik het nog zeggen? – arbeidersklasse. De vaders waren of werkzaam in eenvoudige beroepen of werkloos. Ze woonden in de

straten in en rond de Molenweg; de beide Weidjesstraten, de Lindestraat, de Tulpstraat, de Verenigingstraat en zo meer. Ik herinner mij slechts enkele namen: Jan, Maarten, Hennie, Luutje. En een Jaap, wiens vader visventer was en die elke dag naar haring stonk. Geen wonder als je voor en na schooltijd vis voor papa's kar schoonmaken moest! Dan had je nog Sjors, die ik nog voor de klas zie voorlezen en die het alsmaar over 'onjeklonje' had omdat hij met het Franse woord geen raad wist. Totdat zijn zenuwen het begaven en hij door de broekspijpen zijn plas liet lopen – 't was geloof ik toevallig ook nog op het moment dat hij het woordje 'onjeklonje' uitsprak.

We kregen meester De Mik mee in de vierde, vijfde en zesde klas. De laatste klas, de zevende, de springklas naar een hogere opleiding was voorbehouden aan de hoofdonderwijzer, meester Haarsma dus. Voor meester De Mik voel ik in mijn binnenste altijd nog een warm plekje, hoewel hij een respect afdwingend, driftig, opvliegend opduveltje was. Hij was ook nog jong toen hij geroepen werd een twintigtal kinderen kennis en wijsheid bij te brengen en hij kwam, dacht ik, uit Zuid-Holland waar kinderen misschien hemelsbreed verschillen van Zwolse.

Ik zat in de voorste bank, naast mijn boezemvriend Maarten, een wat gezette jongen, een Dik Trommetje en een ras-echt Zwollenaar, dat mij elke morgen van huis haalde om samen naar school te gaan. Hij deed gewoonlijk de klep voor de briefopening in de voordeur met een klap omhoog en riep met zijn mond dicht ervoor luid: 'Wimpie, kom ie met naor skoele?' Als de schooltijd voorbij was, riep hij mij in dezelfde opstelling 'Wimpie, kom ie speel'n?' om mij naar buiten te lokken. Maarten was een energieke jongen, een knaap met initiatief, dat dient gezegd.

Vermeld moet worden dat ik het Zwols min of meer onder de knie had gekregen, in elk geval voor extern gebruik. De meeste kinderen met wie ik omging, spraken immers Zwols! Het leven is een kwestie van aanpassen, nietwaar! Tenminste... als je ergens bij wilt horen. Nou, helemaal goed Zwols kon het natuurlijk niet worden, maar ik behielp me behoorlijk zonder al te zeer op te

laten vallen dat mijn wieg in Friesland had gestaan. Toen ik eens bij De Gruijter aan de Assendorperstraat aan het winkeljufje om 'n sakkien sangsaod' vroeg, ervoer ik tot mijn opluchting en vreugde dat ze me uitstekend begreep en me rap antwoordde: 'Jochien, mu'j vanaovond soms sing'n?'

Terug naar de klas; naar de voorste bank waarin Maarten en ik onze plaatsen hadden. Wat de aanleiding is geweest, blijft voor mij een open vraag. Maarten moet iets hebben uitgevreten wat meester De Mik niet had behaagd. Want plotseling schoot des meesters hand uit en kreeg mijn vriend een watjekouw van jewelste tegen het linkeroor. Het scheen mij of de echo van de klap door zijn rechteroor het hoofd verliet. De Miks ogen schoten vuur. Hij was vuurrood geworden en hij liep ontdaan terug naar het onderwijzerstafeltje, alsof hij zelf van het effect van zijn omhaal was geschrokken.

'Voor het bord', commandeerde hij mijn vriendje. 't Kwam mij voor dat zijn stem onzeker was, 'en pak 't krijt'. Maarten schoof de bank uit en zocht positie voor het uitdagende zwarte vlak. 'Tekens Friesland', beval meester. Maarten scheen even te twifelen aan Frieslands model. Of hij kon niet besluiten waar te beginnen, aan zee- of landzijde. Dan ging zijn hand met het krijtje tussen de bevende vingers omhoog en een ononderbroken lijn tekende zich wit af tegen de zwarte ondergrond. En waarachtig, 't leek of het vertoonde ontwerp inderdaad Friesland was, de provincie waar ik mij zo verwant mee voelde. En wie zou in de klas beter over de kaart kunnen oordelen dan ik? Mij werd niets gevraagd! En toch, en toch er was iets in de geboden cartografie wat mij niet beviel. Van Staveren uit strekte zich een buitengewoon omvangrijk, haast angstwekkend schiereiland uit dat reikte tot bijna aan Terschelling en vandaar terugliep naar Frieslands kust, bij Workum, Makkum, Hindelopen of daaromtrent. Meester bevestigde mijn vermoedens. Er was iets mis. 'Zit er een slurf aan Friesland?', vroeg hij geïrriteerd. Ook Maarten begreep dat er geen overeenkomst tussen Friesland en een olifant kon bestaan. Aarzelend dook hij het borsteltje uit het krijtbakje op en wis-

te de helft van het schiereiland, terwijl hij zijn blik wanhopig vragend op meester gericht hield. Frieslands kaart had nu iets van een varkenskop gekregen, vond ik. Toevallig vond meester dat ook. 'Ga maar zitten', ordonneerde hij Maarten. 'Wim, jij naar voren!' Met knikkende knieën trad ik voor de varkenskop in krijt. Ik wist niet goed raad met deze wel heel bijzondere weergave. Had Friesland nu wel of niet bij Staveren of Workum een uitwas? Een minuut verstreek. Toen sprak meester. 'Hangt er zo'n bult aan?', vroeg hij. Korzelig klonk zijn stem nog wel, maar toch ook rustiger, milder. Toen begreep ik, dat de fout in die varkenssnuut zat die meester voor een bult aanzag. Bevrijd van angst en onzekerheid pakte ik de bordborstel en veegde resoluut Friesland in model, met een vrije zee voor Staveren, Workum, Makkum en Hindelopen.

Enkele maanden later vertrok Maarten. Naar Tilburg. Omdat zijn vader die op de Centrale Werkplaats van de Spoorwegen werkte, daarheen was overgeplaatst. Eerst in 1965 ontmoette ik hem weer; bij toeval, nadat ik in de krant over hem gelezen had. Maarten was burgemeester geworden, op dat moment de jongste burgervader van Nederland! Van Roden en dat dorp ligt niet ver van dat vermaledijde Friesland.

In de laatste klas, de zevende van School X, deelde meester Haarsma de lakens uit. Hij stoomde mij klaar voor het toelatingsexamen voor de Rijks Hogere Burgerschool. Ik heb mij in dat ene jaar minder gelukkig gevoeld dan in de drie jaar bij meester De Mik. Ik had wat tegen meester Haarsma en omgekeerd had ik het gevoel dat 'het hoofd der school' iets tegen mij had. Hij was fors van postuur en uit zijn opvallend grote hoofd kon hij een donderend geluid laten horen. Kortom, hij was een man die ontzag inboezemde. 's Morgens arriveerde hij bij de school op een rijwiel – met recht een rijwiel en geen fiets – dat helemaal op zijn figuur en methode van op- en afstappen vervaardigd scheen.

Meester Haarsma presenteerde zich in de klas in twee functies, te weten die van onderwijzer, wat normaal was, en die van reserve-officier, wat irrelevant was. Als zich maar even een gelegenheid

voordeel, meestal het laatste lesuur op zaterdag, werden wij geïnformeerd over militaire rangen, de landweer waarbij hij was ingedeeld, schietposities en trouw aan koningin en vaderland.

Er moet natuurlijk een verklaring zijn voor de spanning tussen mij als onderdanige schooljongen en de overheersende hoofdonderwijzer. Mid-den jaren dertig, en van die tijd spreek ik, verwierf Louis Davids algemene bekendheid. Zijn revues werden druk bezocht en ook ik ontkwam niet aan een zekere verering voor de zanger met zijn typisch Amsterdams accent en zijn liedjes over de gewone man – jawel, die met dat confectiepakkie an bijvoorbeeld. Ook zijn radio-optredens trokken duizenden luisteraars. Hij zong zijn populaire liedjes met wat hese stem. Iedereen kende ze, zo niet de hele tekst dan wel de eerste regels.

De indruk die de humorist op mij maakte, was zo diep dat ik hem ging imiteren. Ik dacht zelfs dat ik daarin bijzonder slaagde. Op mijn gehoor afgaande meende ik, hoe arrogant voor een kleine jongen, praktisch geen verschil te horen tussen het zangtalent van Davids en dat van mij, voorzover je natuurlijk van talent kon spreken. Ik kende de teksten van al zijn succesnummers. Uit het hoofd geleerd uit een liederenbundeltje dat in die dagen op de markt voor een dubbeltje werd verkocht. Niet alleen liedjes van Davids stonden er in, ook nummers van Willy Derby, Kees Pruis, Louis Noi-ret en Louis Bandy en wie maar meer via de luid-spreker op ons insprak en -zong. Een imitator vraagt om publiek en op het schoolplein was ik dan ook spoedig de gevierde jongen, die met de dag ijdel werd en zichzelf al de plaats van Davids op het toneel en achter de microfoon zag innemen.

Mijn imitatietalent droeg echter bij tot een verslechterende relatie tussen meester Haarsma en mij. Dat kwam zo. Een snotneus, enkele ban-ken achter mij, was een keer zo leuk om de vinger omhoog te steken. 'Wat is er Japie?'. Ik noem hem maar Japie, want ik weet zijn naam niet meer. 'Wimpie kan zo mooi Louis Davids nadoen, meester'. 'Is dat zo Wim, laat dan eens horen jon-gen'. En daar zat ik, niet wetend hoe te kijken. Radeloos. Verbolgen keek ik naar de knaap die mij

zonder voorafgaand overleg had aangebracht. Helaas, meesters ogen deden mij beseffen dat er geen ontkomen aan was. Met trillende stem, die niets meer van Louis Davids weg had, zong ik van de bollen waarvan je sprakeloos geniet als je al die mooie kleuren ziet. Bleef het daar maar bij. Een paar weken later wees Haarsma mij weer aan. 'Laat Davids nog eens horen, Wim' en dan draaide ik de olieman weer eens af of het gedoe met koffie en broodjes op het strand van Zandvoort aan Zee. De terugkerende vraag ontvaardde op den duur in een bevel waar ik maar gevolg aan diende te geven.

Totdat ik het vertikte om ook nog maar één nummer van Davids' repertoire weg te geven. De bollen, de olieman en de broodjes met koffie en de hele verdere santenkraam van Davids kwamen mijn strot niet meer uit. Toen liet de hoofdmeester zich kennen. Hoofden der school en reserve-officieren hebben kinderachtige karaktertrekken. Misschien komt dat doordat ze beiden te maken hebben met jongens die ze naar hun hand kunnen zetten. Dat dacht ik toen en dat denk ik nog. Meester Haarsma ging me pakken. Als op mijn school- of huiswerk of op mijn gedrag ook maar iets aan te merken viel, dreef hij de spot met mijn imitatietalent. 'Hou jij je maar bij je bollen', zei hij dan, 'of bij je olieman.' Waarna hij op zijn manier Davids nadeed, meestal peuterend in zijn neus. Dat was zo zijn gewoonte. Hij kende echter de woorden van de liedjes niet en zong in de plaats daarvan honend van 'jè-jè-jè'. Flauwe kerel!

Een gildebeker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde

Het Provinciaal Overijssels Museum bezit slechts weinig voorwerpen die te maken hebben met de Zwolse gilden. In de vorig jaar ingerichte semi-permanente expositie 'Zwolle in bedrijf' zijn deze geëxposeerd. Het gaat om een met leer overtrokken kistje van het St. Lucasgilde, enkele draagtekens van het timmermansgilde, het kramersgilde en mogelijk het schuttersgilde, een staf van het tappersgilde, een groot aantal gildepenningen, voornamelijk van het glazenmakersgilde, de koperen platen, waarin de merken van de Zwolse zilvermeden zijn geslagen, en een gildebeker. Deze laatste beker is de enige gildebeker in de collectie van het museum.¹ Hij is vervaardigd door de zilversmid Dionisius van Hensboom voor het hoedenmakers- en bontwerkersgilde in 1726. Dit laatste blijkt niet alleen uit de inscriptie op de kelk: 'Hoedemakers En Bontwerckers Gilden Beker aangelegd A 1726', maar ook uit de jaarletter, die in het voorwerp is geslagen, een L met een 1 erboven.

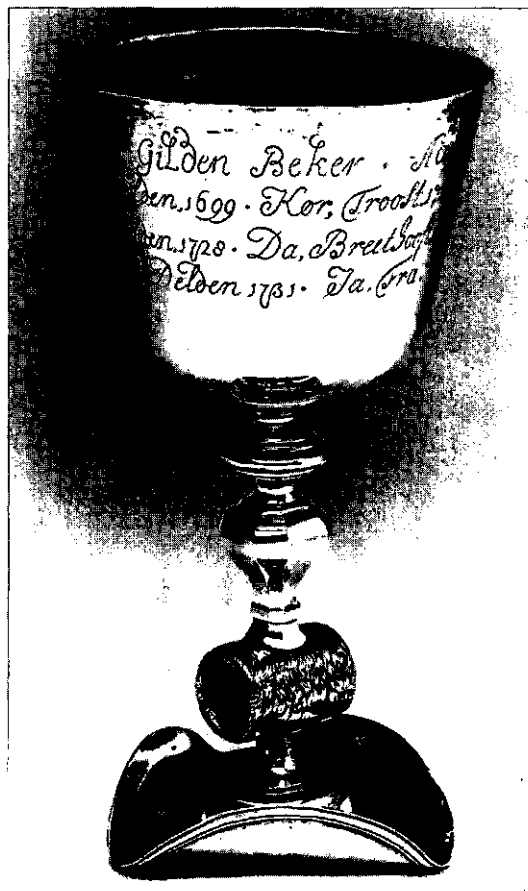
De beker was geëxposeerd op de Geschiedkundige-Overijsselsche Tentoonstelling, die in 1882 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis in het Gouvernementsgebouw in de Diezerstraat werd gehouden. Dit stuk is eigendom van de gemeente Zwolle en bevindt zich sinds eind 1886 in het museum.

Doordat zilversmid Van Hensboom voorwerpen die door beide beroepsgroepen werden vervaardigd, in de beker heeft verwerkt, doet de vorm in eerste instantie wat vreemd aan. De voet heeft de vorm van een breed gerande hoed. Deze rand is in drieën omhoog geslagen. De steel wordt onderbroken door een liggende cylinder, die een polsmof van bont voorstelt. De achthoekige verdikking van de balustervormige steel is een typerende vorm voor de eerste helft van de 18de eeuw. De

kelk loopt iets uit en is, op de inscriptie na, glad.

Aan de buitenzijde van de kelk zijn namen van gildeleden gegraveerd, waarschijnlijk met het jaartal waarin zij toetraden tot het gilde. Deze namen zijn, verdeeld over drie regels:

Ber. Blijdenstein 1693 . Pet. V. Delden 1699 .
 Kor. Troost 1712 . G. V. Delden 1720
 Her. V. Delden 1727 . Ja. Go. V. Delden 1727 .
 Da. Breethoofd 1728 . Hend. V. Delden 1731 .
 Hend. Hoijer 1731 . Hend. J. V. Delden 1731 .

Lydie van Dijk

De beker van het Zwolse hoedenmakers- en bontwerkersgilde (foto: Westerink, Zwolle).

Ja.Fra.V.Delden 1731.

Op de voet staat de inscriptie: Joost van Delden 1756.

Aangezien de bovenste regel op de kelk 'Hoedemakers En Bontwerckers Gilden Beker aangelegd A 1726' uit andersoortige letters bestaat dan de drie volgende regels en de letters van deze laatste bovendien nauwkeurig tussen horizontale lijntjes gegraveerd zijn, ligt het voor de hand aan te nemen dat deze inscripties niet gelijktijdig zijn aangebracht. De eerste regel zou direkt na het vervaardigen van de beker kunnen zijn aangebracht, de volgende drie regels in 1731 of later en de naam van Joost van Delden, voluit in tegenstelling tot de andere namen, in 1756.

Van het gilde zelf, zijn geen archiefstukken bewaard. De beroepen van de vermelde personen blijken uit trouwregisters en begraafboeken. Daaruit zijn de volgende gegevens te destilleren.

Berent Blijdestein

beroep: hoedenmaker; trouwde in 1696, vertrok in 1732 van Zwolle naar Groningen.

Peter van Delden

beroep: hoedenmaker; trouwde in 1699, overleed in 1761 de namen van twee van zijn kinderen komen ook op de beker voor: Hermannus en Jan Goosen.

Kornelis Troost

beroep: niet bekend; trouwde in 1713 voor de tweede maal, overleed in 1740.

Gerrit van Delden

In het begin van de achttiende eeuw komen veel personen met deze naam voor, zonder toevoeging van beroep. Wie de op de beker vermelde persoon is, is dus niet na te gaan.

Hermannus van Delden

beroep: hoedenmaker; zoon van Peter van Delden, geboren in 1702, overleden in 1763 Joost van Delden is zijn zoon.

Jan Goosen van Delden

beroep: niet bekend; zoon van Peter van Delden, geboren in 1701, overleden in 1743.

David Breethoof

beroep: bontwerker; hij kreeg in 1728 het kleine burgerschap.

Hendrik van Delden

Dit kunnen twee verschillende personen zijn: Hendrik geboren in 1704 of Hendrik geboren in 1708.

Hendrik Hoyer

beroep: hoedenmaker; hij kreeg in 1731 het kleine burgerschap.

Hendrik Jan van Delden

beroep: onbekend; geboren in 1710, vertrok in 1752 naar Alkmaar.

Jan Francis van Delden

beroep: hoedenmaker; trouwde in 1731, overleden in 1758.

Joost van Delden

beroep: hoedenmaker; zoon van Hermannus van Delden, geboren in 1738, overleden in 1797.

De data van de inscriptie op de kelk en het feit dat de naam op de voet voluit is geschreven, roepen een aantal vragen op. Bij vergelijking met de data uit de archiefstukken ligt het voor de hand aan te nemen dat de vermelde jaartallen het jaar weergeven waarin men lid werd van het gilde. De naam Joost van Delden springt eruit omdat hij op een andere plaats is gegraveerd en omdat hij voluit is geschreven. Werd Joost in 1756, op 18-jarige leeftijd, al lid van het gilde? Een lidmaatschap op zo'n jeugdige leeftijd is niet onmogelijk gezien het feit dat zijn vader en grootvader hetzelfde beroep uitoefenden. Zijn er tussen 1731 en 1756 geen nieuwe leden tot het gilde toegelaten? Of was het een slechte tijd voor deze beide beroepsgroepen: Kornelis Troost en Jan Francis van Delden werden respectievelijk in 1740 en 1758 'van de armen' begraven, Berent Blijdestein vertrok in 1732 naar Groningen, Hendrik Jan van Delden in 1752 naar Alkmaar. Wanneer Joost van Delden in 1756 zijn naam in de beker laat graveren, zijn, voor zover traceerbaar in de archiefstukken, alleen zijn grootvader Peter, zijn vader Hermannus en Jan Francis van Delden nog in leven.

Uit de weinige archiefstukken die gevonden zijn, zijn deze vragen (nog) niet te beantwoorden.

Noot

1. Een andere beker is ooit als gildebeker aangezien: een Seychellenoot op zilveren voet. Zie: *Zwols Historisch Tijdschrift* 1992, 51-52.

Literatuur

Nieuwe boeken

- Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 2* Hemmy Clevis en Jan de Jong (red.). Zwolle (gemeente Zwolle) 1994.
Voor een bespreking zie hieronder.
- M. Andreas, *Inventaris van de archieven van de hogere technische school te Zwolle 1949-1986* (1988). Zwolle (Christelijke Hogeschool Windesheim) 1993.
- Bomen in Zwolle: twee wandelroutes in het centrum.* Zwolle (Stichting Zwolle Groenstad) 1993.
- W. Boxma, 'Van Amersfoort tot Zwol: historisch reizigersverkeer tussen twee steden' in: *Nederlandse Historiën* 1993, nr 4/5.
- Ad Dijkshoorn en Leen de Kleine, *Horreüs de Haas pad: een wandeling langs historie, architectuur, flora en fauna van het Engelse werk en Spoolderbos.* Zwolle (gemeente Zwolle) s.a. [199?]
- J. Erdtsieck, *Kerken onder druk. De Zwolse kerken in tijden van een vijandelijke bezetting.* Zwolle (eigen beheer) 1994.
- Caspar van Heel, *400 jaar gedeputeerde staten van Overijssel.* Zwolle (provincie Overijssel) 1993.
- Hoofdlijnennotitie zorg- en welzijnsbeleid.* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- Jubileumkrant o.b.s. Het Turfschip. 1978-1993.* Zwolle 1993.
- H.J.H. Knoester, *Berichten uit het gemeentearchief.* Zwolle 1993.
Serie krantartikelen, eerder verschenen in *De Peperbus*.
- Aaje Lem, 'De Zwolse drukker Peter van Os en zijn relatie met Gheraert Leeu' in: Koen Goudriaan e.a. (red.), *Een drukker zoekt publiek. Gheraert Leeu te Gouda 1477-1484* (Oudheidkundige kring 'Die Goude') 23ste verz. bijdragen 1993, 184-192.
- Aranka Meierink, *Zwolle in contrast* Zwolle (Waanders) 1993.
- Nota volkshuisvesting 1992 en 1993.* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- Op weg naar een betere organisatie? Hoe ver zijn we nu en wat moet anders?* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- Fred Pfeiffer, *Zwolle, een palet van stad en landschap. Twee wandelingen in en vijf fietstochten rond de stad.* Zwolle (Waanders) 1993.
- Reacties op evaluatienotitie en concept-bmc-Zwolle* Zwolle (gemeente Zwolle) 1993.
- J.G. Sijmons e.a., *In bescheiden mate. Liber Amicorum mr. J. in 't Veld.* Zwolle [s.n.] 1994.
- J. in 't Veld heeft gewerkt als advocaat voor het Zwolse advocatenkantoor Nysingh Bitter & De Vries Robbé.
- Annemarleen Wiegerinck, *Nieuwstraat 55 Zwolle. Geschiedenis van een huis en zijn bewoners.* Zwolle (eigen beheer) 1994.

Boekbespreking

Ellen Vreenegoor

Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 2 Hemmy Clevis en Jan de Jong (red.). Zwolle (gemeente Zwolle) 1994.

Met daarin bijdragen van: Jan de Jong, Anton Kroes, Johan Teunis, Bert Groenewoudt, Ronald Wiemer, Pim Alders, Ruud van Beek, Harriët Wevers, Corrie Bakels, Henri Wolf, Joop Bredewold en Vincent van Vilsteren.

Het is een knappe prestatie om binnen een jaar het tweede deel in de reeks over archeologie en bouwhistorie te laten verschijnen.

Ook dit maal is het een goed leesbare en fraai geïllustreerde publikatie met een breed scala aan onderwerpen geworden, die allemaal te maken hebben met de gemeente Zwolle.

Aardig is dat in dit boek diverse benaderingswijzen samengekomen. Archeologisch, bouwhistorisch, historisch, botanisch en dendrochronologisch onderzoek, geven de mogelijkheid tot het uitdiepen van individuele onderwerpen. Zoals het artikel van Bert Groenewoudt en Ronald Wiemer over een booronderzoek, dat voorafgaand aan de vervolg-opgraving werd uitgevoerd om inzicht te verkrijgen over de ondergrond alvorens er een spade de grond in ging. Het overzicht van kleding-accessoires en bestek, door Henri Wolf en Joop Bredewold geschreven, is een voorbeeld voor hoe verantwoord omgaan met metaaldetectors en het publiceren van de gevonden voorwerpen tot een zinvolle bijdrage aan de archeologie kan leiden.

Interessant zijn ook de geïntegreerde studies, zoals bouwhistorisch en historisch onderzoek in combinatie met jaarringonderzoek uit de bijdrage van Anton Kroes en Johan Teunis. De exacte kapdatum van het hout, dat gebruikt werd in de verdiepingsvloer van het huis op het Krommejak, stemde niet overeen met de manier van bouwen,

die in de tweede helft van de zestiende eeuw in zwang was gekomen. Daaruit werd afgeleid dat de opdrachtgever dit huis had laten bouwen in de stijl van een oudere traditie. De bijdrage van Ruud van Beek en Vincent van Vilsteren laat zien dat archeologisch onderzoek in combinatie met historisch onderzoek nieuwe gegevens op kan leveren. De oudste resten van kasteel Voorst dateren niet uit 1280, maar zijn ouder. Op grond van de vondsten en de historische bronnen blijkt dat hier mogelijk al rond 1200 een kasteel van tufsteen stond. Soms blijken opgravingsgegevens voor meerdere uitleg vatbaar. De ontdekking van de zonnekalenders in Ittersumerbroek heeft al veel stof op doen waaien in archeologisch Nederland. Door de bijdragen van Jan de Jong, Harriët Wevers en Ruud van Beek zijn de opgravingsgegevens van de nederzetting uit de Bronstijd nu ontsloten, zodat voor- en tegenstanders zelf hun conclusies kunnen trekken. Wat hun mening uiteindelijk ook zal zijn, van groot belang is dat archeologen verder kijken dan hun neus lang is en er meer discussie op gang komt. Aardig is dat het idee van de zonnekalenders experimenteel wordt getoetst in het archeologische themapark Archeon te Alphen aan de Rijn. Een park dat ik overigens jong en oud voor een leuke dag archeologie kan aanraden.

Al met al is *Archeologie en Bouwhistorie 2* een boek waarin de geïnteresseerde lezer allerlei zaken van zijn gading vinden zal.

Auteurs

Willem Boxma (1924) werd geboren in Heerenveen en verhuisde in 1928 naar Zwolle waar hij tot 1946 woonde. Hij was achtereenvolgens bedrijfsjournalist bij de Nederlandse Spoorwegen, medewerker voor perszaken bij de Cultuurtechnische Dienst en hoofd publiciteit bij de Vereniging voor Volkshogeschoolwerk. Daarnaast schreef hij bijdragen voor diverse periodieken en boeken op historisch en toeristisch gebied.

drs. Lydie van Dijk (1945) is kunsthistorica en als conservator verbonden aan het Provinciaal Overijssels Museum.

Dick Hogenkamp (1949) is arbeidsdeskundige bij de Gemeenschappelijke Medische Dienst. Hij is verknocht aan Zwolle en geeft regelmatig dia-voorstellingen over oud en nieuw Zwolle.

F.Th.J. Jansen (1922) legde in 1954 zijn artsexamen af aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Nadien was hij ruim dertig jaar huisarts te Poeldijk. Sinds juni 1985 woont hij te Zwolle. Hij is vrijwillig medewerker bij het gemeentearchief Zwolle en de IJsselakademie te Kampen.

Ellen Vreenegeer is waarnemend archeoloog voor de provincie Overijssel.

drs. Frits David Zeiler (1949) is historicus. Hij organiseert tentoonstellingen en publiceert op het gebied van de (vooral Oost-Nederlandse) geschiedenis en archeologie.

Colofon

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

J. Hagedoorn, *voorzitter*

Tyassenbelt 28, 8014 NW Zwolle

E. Tijssen, *secretaris*

David Spanjarstraat 4, 8017 DD Zwolle

H. Brassien, *penningmeester*

Thorbeckegracht 3c, 8011 VL Zwolle

A. Bootsma-van Hulten, B.J. Kam, I. Wormgoor, *leden*

Secretariaat/ledenadministratie

Postbus 1448, 8001 BX Zwolle, telefoon: 038-656784

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle), jeugdleden

en studenten

f 25,00/jaar

overige leden

f 35,00/jaar

huisleden

f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

R. de Bree, W. Cornelissen, E.A. van Dijk, W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng, I. Wormgoor.

Adviseur: N. Lettinck

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno, Culemborg

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's afkomstig uit het Gemeente-archief Zwolle (reprografie J.P. de Koning)

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

